

В. В. Седов, *Предыстория белоруссов*, [в:] *Краткие сообщения Института Археологии*, Москва 2001, выпуск 211, с. 44-50

Яшчэ ў 60-х гадах мінулага стагоддзя расійскі археолаг Валянцін Сядоў выступіў з арыгінальнай і даволі смелай канцэпцыяй паходжання беларусаў у выніку славяна-балцкага сімбіёзу ў другой палове I тыс. н.э. На падставе пераважна археалагічных, а таксама лінгвістычных і этнаграфічных крыніцаў В. Сядоў выразна паказаў і паспрабаваў абгрунтаваць уплывы балцкага субстрату на фарміраванне беларускага этнасу¹. Першапачаткова канцэпцыя В. Сядова сустрэла моцнае супрацьстаянне (хутчэй па палітычных матывах), асабліва з боку беларускіх этнографістаў, якіх падтрымалі палітыкі. Рашэннем ЦК КПБ у 1973 г. была адменена нават навуковая канферэнцыя па праблемах этнагенезу беларусаў².

Праз сорак гадоў праф. Валянцін Сядоў зноў вярнуўся да тэмы паходжання і пачатковай гісторыі беларускага этнасу. Цікава, чым

¹ В. В. Седов, *О происхождении белорусов*, [у:] *Древности Белоруссии*, Минск 1966; ён жа, *К происхождению белорусов (Проблема балтского субстрата в этногенезе белорусов)*, „Советская этнография”, 1967, № 2; ён жа, *Ещё раз о происхождении белорусов*, „Советская археология”, 1969, № 1; ён жа, *Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья*, Москва 1970, с. 162-190.

² В. А. Жучкевич, *К вопросу о балтийском субстрате в этногенезе белорусов*, „Советская этнография”, 1968, № 1, с. 107-118; М. Я. Гринблат, *К происхождению белорусской народности (по поводу балтского субстрата)*, „Советская этнография”, 1968, № 5, с. 79-92; В. К. Бондарчик, *К проблеме этногенеза белорусов и критика теории балтского субстрата*, [у:] *Доповіди навуковай канферэнцыі да 100-річчя Музею этнографіі та художняго промыслу*, Київ 1976, с. 21-31; *Этногенез белорусов. Тезисы докладов научной конференции*, Минск 1973.

выклікана такая ўвага пасля доўга перапынку? Магчыма, гэта адказ расійскага навукоўца сваім беларускім калегам на іх новыя працы — В. Бандарчыку, М. Піліпенку, А. Рогалеву — заўважым, усе яны ідэалагічна блізкія да „западнарусізму”. Але артыкул В. Сядова больш нагадвае напамін пра існаванне даволі сур’ёзнай навуковай канцэпцыі. Праўда, беларускія навукоўцы самі вінаватыя — за апошнія дзесяцігоддзі мы не здолелі нават распачаць уласнай дыскусіі аб сваіх каранях. Дзве кампрамісныя кнігі М. Піліпенкі і А. Рогалева, артыкул археолага Аляксандра Мядзведзева і палітызаваны артыкул этнографа Васіля Бандарчыка не вырашаюць праблемы³. Складваецца адчуванне, што адну частку беларускіх даследчыкаў (пераважна археолагаў) задавальняе поўнасьцю канцэпцыя В. Сядова аб генезісе беларусаў у выніку славяна-балцкага сімбіёзу⁴, а другую (пераважна этнографаў) задавальняе канцэпцыя паходжання беларусаў (як і расіян, і ўкраінцаў) „з старажытнарускай калыскі”⁵.

Па прачытанні апошняга артыкула В. Сядова ўзнікла шэраг прынцыповых пытанняў, якія магчыма падштурхнуць аўтара рэцэнзіі і іншых да больш сур’ёзных даследаванняў па праблемах этнагенезу беларусаў. Нагадаю галоўныя пастулаты „балцкай канцэпцыі паходжання беларусаў”. Адзначым, што ў асноўных сваіх палажэннях яна не змянілася з часу ўзнікнення. Тыя новыя моманты, якія ўводзіць расійскі навуковец да сваёй канцэпцыі намі будуць адзначаны.

Валяцін Сядоў — яскравы прадстаўнік міграцыйнага накірунку ў сучаснай археалогіі па пытаннях этнагенезу ўсходніх славянаў, чытай плямёнаў пералічаных у недатаванай частцы „Аповесці мінулых гадоў”: крывічоў, дрыгавічоў, валынянаў, славенаў, вяцічаў, радзімічаў і інш. Гэта значыць, што этнагенетычныя працэсы на тэрыторыі сучаснай Беларусі, Украіны і еўрапейскай часткі Ра-

³ М. Ф. Пилипенко, *Возникновение Беларуси. Новая концепция*, Минск 1991; А. Роголев, *Белая Русь и белорусы (в поисках истоков)*, Гомель 1994; Васіль Бандарчык, *Адкуль мы. Да пытання аб этнагенезе беларусаў*, „Беларуская думка”, 1994, № 3, с. 49-53; А. Мядзведзеў, *Да пытання аб паходжанні беларусаў (на дадзеных археалогіі і мовазнаўства)*, „Гістарычна-археалагічны зборнік”, Мінск 1998, № 13, с. 10-15.

⁴ Г. Штыхаў, *Вытокі беларускага этнасу*, [у:] *Гісторыя Беларусі: У 6 тамах*, т. 1, *Старажытная Беларусь: Ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст.*, Мінск 2000, с. 323-326; А. Krawcewicz, *Białoruś — Wielkie Księstwo Litewskie Państwo i stosunkietniczne*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2001, nr 16, s. 161-163; А. Мядзведзеў, *Да пытання аб паходжанні беларусаў (на дадзеных археалаогіі і мовазнаўства)*, „Гістарычна-археалагічны зборнік”, Мінск 1998, № 13.

⁵ *Беларусы: У 8 тамах*, т. 3: В. К. Бандарчык, *Гісторыя этналагічнага вывучэння*, Мінск 1999; М. Ф. Пилипенко, *Возникновение Белоруссии. Новая концепция*, Минск 1991.

сїі былі шчыльна звязаны з перасяленнямі больш развітых этнасаў і культур. Натуральна, што перавага была за перасяленцамі, інакш губляецца сэнс міграцыі.

Храналагічна па Валянціну Сядову доўгі працэс фарміравання сучасных беларусаў пачынаецца з перыяду вялікага перасялення народаў. У канцы IV-V стст. у лясной зоне Усходнееўрапейскай раўніны рассяляецца значная колькасць новага насельніцтва, пераважна з Цэнтральнай Еўропы, якое змяшалася з мясцовым насельніцтвам. Абшары сучаснай Беларусі да сярэдзіны I тыс. н.э. была заселена неславянскім насельніцтвам, называным з сярэдзіны XIX ст. навукоўцамі „балтамі”. Да „балтаў” В. Сядоў адносіць: культуру штрыхаванай керамікі (прамыя нашчадкі літоўцаў і латышоў); культуру заходнебалцкіх курганоў (продкі прусаў, яцвягаў, галіндаў, куршаў); днепра-дзвінская, южноўская і верхнеокская культуры, якія поўнасьцю растварыліся ва ўсходнеславянскім этнасе; балцкай з’яўляецца і міаградская культура; этнічная атрыбуцыя зарубінецкай культуры дыскусійная. Зарубінецкія плямёны, на думку В. Сядова, належалі перыферыйнаму балцкаму дыялекту, блізкаму да говарак заходніх балтаў і якія займалі прамежкавае становішча паміж імі і славянамі. Балцкая атрыбуцыя старажытнасцей ранняга жалезнага часу ўсталёўваецца ў першую чаргу археалагічнымі метадамі — эвалюцыйная пераемнасць матэрыяльнай культуры і пахавальнага абраду паміж імі і дакладна славянскімі культурамі ранняга сярэднявечча адсутнічае, а моўная прыналежнасць да балтаў пацвярджаецца балцкай гідраніміяй.

Абарыгеннае насельніцтва не пакінула сваіх месцаў. На новых месцах пражывання сярэднеўрапейцы („среднеевропейское население” па вызначэнні В. Сядова) у кантакце з мясцовым насельніцтвам ствараюць новыя культуры, якія генетычна не звязаны са старажытнасцямі ранняга жалезнага часу. У гэтым месцы адзначым першую навацьцю В. Сядова да ўласнай канцэпцыі. На думку расійскага даследчыка „среднеевропейское население” было поліэнічным і складалася з славянаў, пруса-яцвягаў, лета-літоўцаў і германцаў, аднак з дамінуючым становішчам славянаў, аб чым сведчаць далейшыя падзеі (вынікі этнагенетычных працэсаў). Такім чынам *terminus ad quem* першага з’яўлення славянаў на беларускіх землях вызначаецца канцом IV-V стст., а не трэцім чвэрцю I тыс. н.э., як было раней у В. Сядова. У гэтым месцы паўстае і першае пытанне да В. Сядова: калі сярод перасяленцаў былі лета-літоўцы і прусы-яцвягі, дык з якога сярэднеўрапейскага рэгіёна яны перасяліліся, бо, як адзначалася ім вышэй, на тэрыторыі сучаснай Беларусі і суседніх землях ужо пражывалі продкі літоўцаў, латы-

шоў і яцвягаў. І каго тады асімілявала „сярэднееўрапейскае насельніцтва” — мясцовых лета-лігоўцаў альбо прышлых?

У кожным выпадку вынікам міграцый і змешвання на беларускіх землях складваецца тушамлянская культура (IV-VII стст. н.э.), якая мела мясцовы славяна-балцкі характар, у межах якой не выключана існаванне двухмоўя. Чарговае прынцыповае змяненне В. Сядова ва ўласнай канцэпцыі. Раней дадзеная культура характарызаваўся ім адназначна як балцкая⁶. Цяпер толькі на падставе жаночых упрыгожанняў (бранзалетападобныя скроневыя кольцы) В. Сядоў робіць яе біэтнічнай, пры гэтым другім кампанентам у яе стварэнні было таямнічае полэтнічнае „среднеевропейское население”.

Прызнанне наяўнасці славянаў у „тушамлянска-банцараўскай культуры” даволі перспектыўны накірунак будучых даследаванняў для беларускіх навукоўцаў. Толькі нагадаем, што думку аб прыналежнасці славянаў да гэтай культуры яшчэ ў канцы 70-х — пачатку 80-х гадоў XX ст. выказаў і абгрунтаваў беларускі археолаг Г. Штыхаў⁷. І яшчэ, В. Сядоў у ранейшых сваіх працах называў дадзеную археалагічную культуру „помнікамі тыпу Тушамлі-Банцараўшчыны-Калочына”, „культурай тыпу Тушамлі-Банцараўшчыны”. Апошнім часам, без усялякіх тлумачэнняў расійскі даследчык адкінуў частку „банцараўшчына” і паўсюль распаўсюджвае толькі назву „тушамлянская”. Хаця агульнавядома, што першым помнікам з матэрыяламі дадзенай археалагічнай культуры было гарадзішча Банцараўшчына пад Мінскам, даследаванае ў 1926-1927 гг. С. Дубінскім і якое дало назву новай культуры. Пазней, у сярэдзіне 50-х гг. XX ст. падобныя помнікі былі даследаваны П. Трацяковым і Я. Шмідтам на Смаленшчыне, у прыватнасці гарадзішча Тушамля. Ліквідацыя В. Сядовым у назве археалагічнай культуры сярэдзіны I тыс. н.э. тэрміна „банцараўшчына” на нашу думку не зусім карэктна. Пры гэтым ім не ўлічваюцца погляды, што „банцараўская” і „тушамлянская” альбо асобныя археалагічныя культуры, якія адрозніваюцца паходжаннем і рысамі матэрыяльнай культуры⁸, альбо прадстаўляюць толькі лакальныя варыянты адзінай культурнай супольнасці⁹.

⁶ В. В. Седов, *Археология и проблема формирования белорусов*, [у:] *Этногенез белорусов*, Мінск 1973, с. 8; ён жа, *Восточные славяне в VI-XIII вв.*, Москва 1982, с. 39.

⁷ Г. В. Штыхов, *Города Полоцкой земли IX-XIII вв.: Автореферат дис. ... доктора ист. наук.*, Киев 1983, с. 10,11; Г. В. Штыхаў, *Крывічы. Па матэрыялах раскопак курганоў у Паўночнай Беларусі*, Мінск 1992, с. 34-36.

⁸ А. Мядзведзеў, *Да пытання аб паходжанні беларусаў (па дадзеных археалогіі і мовазнаўства)*, „Гістарычна-археалагічны зборнік”, Мінск 1998, № 13, с. 12.

⁹ В. І. Шадыра, *Банцараўская культура*, [у:] *Археалогія Беларусі*, т. 2: *Жалезны век і раннія сярэднявечча*, Мінск 1999, с. 359-376.

Прапанаваная В. Сядовым „тушамлянска-банцараўская” славяна-балцкая аснова фармавання беларускага этнасу мае важнае значэнне для вызначэння гістарычных межаў арэала фармавання і пражывання беларускага народа. Аналіз карты распаўсюджвання дадзенай археалагічнай культуры прадстаўленай маскоўскім даследчыкам¹⁰ і яе параўнанне з картай „Рассялення беларускага племені” Яўхіма Карскага, складзенай у пачатку XX ст. паказваюць аб значным супадзенні, асабліва ва ўсходняй частцы, на тэрыторыі сучаснай Смаленшчыны. Вялікая зона славяна-балцкіх этнічных, культурных і антрапалагічных кантактаў ад Смаленшчыны на ўсходзе да Падляшша на захадзе ад Віленшчыны на поўначы да Прыпяцкага Палесся — мусіць лічыцца прарадзімай беларусаў. І тое, што яна зменшылася амаль у два разы, гэта ўжо вынік знешняй палітыкі Расійскай імперыі, Савецкага Саюза і Польшчы.

Далей па В. Сядову, у VIII ст. у Смаленскім Падняпроўі і Полацкім Падзвінні назіраецца новы прыліў славянскага насельніцтва з арэала пскоўскіх доўгіх курганоў. У выніку змешвання чарговых перасяленцаў з мясцовым насельніцтвам стварылася культура смаленска-полацкіх доўгіх курганоў, носьбігаў якой ён лічыць летапіснае ўсходнеславянскае племя крывічоў. З дадзеным сцвярджаннем нельга не пагадзіцца. Толькі незразумелым застаецца ў разважаннях даследчыка, кім было мясцовае насельніцтва — балцкім, альбо славяна-балцкім і якую ролю яно адыграла ў этнагенетычных працэсах. І як апынулася даволі значнай частка славянскага насельніцтва на поўначы ад Смаленскага Падняпроўя і Полацкага Падзвіння?

На паўднёвых і паўднёва-заходніх беларускіх землях, па В. Сядову, адбываліся падобныя працэсы. У V-VI ст. славяне другой дыялектнай групы, якія характарызуюцца пражска-карчакскай археалагічнай культурай, засяляюць правабярэжныя землі Сярэдняга Падняпроўя, дзе да IX ст. складваюцца вальняне, драўляне, паляне, дрыгавічы. З іх дрыгавічы і вальняне ў IX-XI стст. актыўна прасочваюцца на поўнач у балцкае асяроддзе. Дрыгавічы засяляюць вобласці левых прытокаў Прыпяці і ў басейне Свіслачы сустракаюцца з крывічамі. Вальняне асвойваюць Сярэдняе Пабужжа (куды пранікаюць і дрыгавічы) дасягаюць паўднёвых раёнаў Панямоння. У той жа час славяне з поўдня падымаюцца па Дняпру, а басейн Сожа засяляюць радзімічы. Чарговыя пытанні да праф. В. Сядова: адкуль адбываецца перасяленне носьбігаў пражска-карчакскай культуры? Чаму са спазненнем на стагоддзе адбываецца пра-

¹⁰ В. В. Седов, *Основные вопросы изучения тушемлинской культуры*, [у:] *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*, Poznań 1998, s. 51, карта 1; ён жа, *Древнерусская народность*, Москва 1999, с. 130-131, рыс. 24.

сочванне часткі ўсходнеславянскіх плямёнаў на поўнач ад Прыпяці? Кім былі балты, у асяродзі якіх рассяляліся дрыгавічы і вальняне? Ці адбываліся славянскія міграцыі на захад па Бугу, на тэрыторыю сучаснага Падляшша і якія этнагенетычныя працэсы адбываліся там? Бо вядома, што на Падляшшы спакон вякоў жывуць беларусы.

В. Сядоў правільна адзначае, што абарыгеннае балцкае насельніцтва пры міграцыях славянаў у асноўнай масе не пакідала сваіх месцаў. Узаемаадносіны паміж славянамі і балтамі былі мірныя, узроўні гаспадаркі, культуры і сацыяльных адносінаў мала адрозніваліся. У выніку на будучай этнаграфічнай тэрыторыі беларусаў складваецца балта-славянскі сімбіёз. Гэтаму спрыяла тое, што славяне і балты маглі на побытовым узроўні моўна разумецца адзін з адным. Безумоўна, часткі крывічоў, дрыгавічоў і радзімічаў, якія засялялі старажытны балцкі арэал і наступную тэрыторыю фарміравання беларусаў, прынялі ўдзел у генезісе апошніх. Уплывам розных славянскіх плыняў і розных субстратаў, на думку маскоўскага даследчыка, можна растлумачыць утварэнне дзвюх галоўных групаў гаворак у беларускай мове — паўночна-беларускай і паўднёва-беларускай. Паўднёвабеларуская дыялектная зона тэрытарыяльна адпавядае частцы арэала культуры штрыхаванай керамікі, закранутага славянскім рассяленнем. Дняпроўскія балты сталі асновай паўночнабеларускай дыялектнай зоны.

Па меркаванню В.Сядова першапачаткова асіміляцыйныя працэсы былі слабымі, аднак са стварэннем у IX-X стст. на тэрыторыі Усходнееўрапейскай раўніны магутнай Старажытнарускай дзяржавы, з'яўленнем гарадоў і старажытнарускай культуры яны неверагодна актывізаваліся. Менавіта гэта было рашаючым у завяршэнні „процэса славянізацыі балтов”.

Да гэтага месца, нягледзячы на шэраг пытанняў і заўваг, канцэпцыя В. Сядова ў рэцэнзаваным артыкуле мае навуковы характар, аргументацыя абапіраецца на археалагічных і лінгвістычных матэрыялах. Аднак наступныя палажэнні выклікаюць сумненні, асабліва абсалютызацыя так званай „Старажытнарускай дзяржавы” і „старажытнарускай народнасці”. Гэтыя з'явы В. Сядоў лічыць бяспрэчнымі і натуральна існуючымі. Старажытнаруская народнасць і старажытнаруская дзяржава склаліся, паводле расійскага навукоўца, ужо ў IX-X стст. і існавалі да сярэдзіны XIII стст. Кожнай з іх ён прысвяціў па асобнай кніжцы¹¹. Паміж гісторыяй і культурай беларускага народа і насельніцтвам Старажытнай Русі, як

¹¹ В. В. Седов, *Древнерусская народность. Историко-археологическое исследование*, Москва 1999; ён жа, *У истоков восточнославянской государственности*, Москва 1999.

лічыць В. Сядоў, існуе непарыўная сувязь. Толькі апошнім часам звяртаецца ўвага на тое, што „старажытнаруская народнасць” не існавала, яна прыдуманая савецкімі гісторыкамі ў кабінетах, каб абгрунтаваць сталінскую нацыянальную палітыку ў межах Савецкага Саюза¹². Таму зразумела, што В. Сядоў выступае супроць канцэпцыі, што беларуская мова і этнас сфарміраваліся ў выніку ўключэння „заходняй часткі старажытнарускіх земель” у склад ВКЛ і супроць меркавання, што кансалідацыя часткі ўсходнеславянскіх плямёнаў у беларускую народнасць абумоўлена ўваходжаннем заходніх абласцей Русі ў склад Літоўскай дзяржавы. Менавіта падобны погляд распаўсюджаны з часоў Яўхіма Карскага ў савецкай і сучаснай беларускай этналагічнай і гістарычнай навуках¹³.

Адкінуўшы пустыя словы пра міфічную „старажытнарускую народнасць”, меркаванні В. Сядова шмат у чым маюць сэнс. Прызнаючы, што асаблівасці беларускай мовы ўпершыню выяўляюцца ў Дагаварнай грамаце Смаленска з Рыгай і Готландам 1229 г., гэта значыць да ўваходжання сучасных беларускіх земляў у склад Вялікага Княства Літоўскага, ён як бы канстатуе аб больш ранняй своеасаблівасці беларускага народа ад пачаткаў яго фармавання. Для нас важна таксама, што В. Сядоў гэтымі і наступнымі словамі дае падставы бачыць беларускасць Смаленска ад самага пачатку яго існавання. „Следует решительно отказаться от мысли, что оформление днепро-двинско-неманского славянства в отдельную этноязыковую общность обусловлено включением его территорий в состав этого государства (Вялікага Княства Літоўскага — Г. С.) ... Археологические данные дают все основания считать, что особенности, свойственные белорусскому языку, стали зарождаться в днепро-двинско-неманском ареале в условиях славяно-балтского симбиоза. В период древнерусской государственности носителями этих диалектных явлений, нужно полагать, было сельское население. В городах, в особенности в таких крупных как Полоцк, Смоленск, Минск, Гродно, население которых в большей степени было затронуто древнерус-

¹² Аб „Старажытнай Русі” як кабінетным творы савецкіх гісторыкаў гл.: Г. В. Штыхов, *Древнерусская народность: реалии и миф*, [у:] *Труды VI Международного Конгресса славянской археологии*, т. 3: *Этногенез и этнокультурные контакты славян*, Москва 1997, с. 376-385; Н. Siemiańczuk, *Czy istniała narodowość starożytnoruska?*, [w:] *Sprawozdania z posiedzeń Komisji Wschodnioeuropejskiej PAU* (w druku).

¹³ *Беларусы: У 8 тамах*, т. 3: В. К. Бандарчык, *Гісторыя этналагічнага вывучэння*, Мінск 1999; М. Ф. Пилипенко, *Возникновение Белоруссии. Новая концепция*, Мінск 1991; А. Роголев, *Белая Русь и белорусы (в поисках истоков)*, Гомель 1994; А. Krawcewicz, *Białoruś — Wielkie Księstwo Litewskie. Państwo i stosunki etniczne*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2001, nr 16, s. 161-163.

ской культурной и языковой интеграцией, эти диалектные особенности проявились, видимо весьма и весьма слабо” (с. 48).

А далей ідзе характэрная для расійскай гістарычнай навукі інтэнцыя, аб адрыве, у выніку захопу Літвой, у другой палове XIII-XV стст. жыхароў „заходнерускіх зямель” ад іншых абласцей Русі, што прывяло да палітычнай, эканамічнай і культурнай ізаляцыі. Па словах В. Сядова наступае цёмны перыяд. „Жизнь в городах западнорусских земель на первых порах хиреет, часть их вообще прекратила существование. Высокоразвитая древнерусская культура в пределах Литовского государства прекратила свое развитие. Постепенно восстанавливаемая городская жизнь была уже не общерусской, а ориентировалась на Литву. Теперь множество элементов отличало её от культуры Новгорода Великого и Северо-Восточной Руси и эти различия со временем усиливались” (с. 48-49). У гэтым месцы варта нагадаць шэраг прац расійскіх гісторыкаў (А. Дварнічэнка, М. Кром, Ст. Думін), а таксама працы літоўскіх, польскіх, украінскіх і беларускіх даследчыкаў па праблемах утварэння ВКЛ і значнай ролі рускага элемента ў яго гісторыі, аб узроўні матэрыяльнай і духоўнай культуры насельніцтва беларускіх земляў у гэты перыяд. Высновы і матэрыялы з гэтых працаў даюць падставы для больш аптымістычных высноў. Праўда, В. Сядоў адзначае: „В условиях изоляции западнорусского населения его диалектные особенности, порожденные славяно-балтским симбиозом, стали развиваться. Историческая специфика западнорусского ареала создала предпосылки и для зарождения новых региональных инноваций в фонетике и грамматике, для распространения балтских лексем. Началось самостоятельное языковое развитие днепро-двинско-неманского славянства, приведшее к становлению отдельного восточнославянского языка” (с. 49).

На заканчэнне рэцэнзіі мы мусім канстатаваць, што „балцкая” канцэпцыя паходжаньня беларусаў выдатнага расійскага даследчыка Вялянціна Васільевіча Сядова на сёняшні дзень з’яўляецца адзінай добра абгрунтаванай і лагічна прадуманай. Яна разглядае фармаваньне беларускага этнасу на працягу амаль тысячы гадоў — ад V да XVI ст. Пытанні, якія ўзніклі ў рэцэнзіі, хутчэй акрэсліваюць прастору новых, больш глыбокіх навуковых пошукаў, асабліва ў асяродзі беларускіх даследчыкаў. Найбольш спрэчнай тэзай канцэпцыі В. Сядова, на нашу думку, неабходна лічыць штучнае ўвядзеньне ў этнагенетычныя працэсы так званай „старажыгнорускай народнасці”, бо яе існаваньне не даказана. Таксама, як цяжка пагадзіцца з малой роляй Вялікага Княства Літоўскага ў фармаваньні беларускага народа.

Генадзь Семянчук
(Гродна)

**Алесь Белы, *Хроніка „Белай Русі”*. Нарыс гісторыі адной
геаграфічнай назвы, Мінск, „Энцыклапедыкс”, 2000, сс.
238 (Бібліятэка часопіса „Беларускі гістарычны агляд”)**

Розныя спецыялісты (гісторыкі, філолагі, этнолагі і нават юрысты) з розных краін (Беларусі, Расеі, Нямецчыны, Польшчы) у розныя часы прадпрымалі спробы вытлумачыць генезіс і сэнс імя беларускага народа. Пералічаныя Алесем Белым 12 версій этымалогіі назвы „Белая Русь” не вычэрпваюць да рэшты сітуацыю. Больш таго, спецыяльнага даследавання патрабуе глыбокі аналіз кожнага меркавання па дадзенай тэме. Гэта дазволіць вылучыць навуковыя канцэпцыі сярод палітычных і ідэалагічных, і такім чынам паглыбіць нашыя веды.

Рэцэнзаваная кніга — першае манаграфічнае даследаванне, прысвечанае цікавай і важнай для беларускага чытача тэме паходжання і распаўсюджвання назвы „Белая Русь — Alba Russia”. Напісана кніга на багатай крыніцазнаўчай базе, сярод якіх уводзіцца значная колькасць раней невядомых. У першую чаргу неабходна адзначыць арыгінальны метадалагічны падыход аўтара да вырашэння пастаўленых задачаў. У адрозненні ад большасці сваіх папярэднікаў ён крытычна выкарыстоўвае і аналізуе кожную звестку пісьмовых крыніцаў аб „Белай Русі”. Кожная крыніца аналізуецца ў кантэксце часу і прасторы яе паўстання, а не як вырваныя словы з яе тэксту. Гэта дазволіла аўтару пераканаўча паказаць неадпаведнасць сапраўднасці інтэрпрэтацый шэрагу звестак і палітыка-ідэалагічную заангажаванасць шэрагу аўтараў. Напрыклад, паведамленні В. Тацішчава пад 1135, 1157 і 1169 г., альбо вольнае трактаванне Я. Парэцкім тэрмінаў „Russos”, „Russi”, „Ruthenorum” як „беларусы” у перакладзе *Прускай вайны Яна Віліцкага*.

Дзеля больш глыбокага разумення праблемы Алесь Белы не абмяжоўваецца ўжо вядомымі пісьмовымі крыніцамі, пераважна нарацыйнага характару, якія паходзяць з тэрыторыі Заходняй Еўропы і часткова Цэнтральна-Усходняй. Ён прадпрыняў гіганцкую працу па пошуку новых, раней мала вядомых, альбо ўзгаданых фрагментарных, крыніцаў. І знаходзіць іх сярод венгерскіх хронік, нямецкай паэзіі, італьянскай публіцыстыкі. Ужо на пачатку сваёй кнігі аўтар справядліва заўважае, што тэрмін (назва) Белая Русь утрымліваецца ў самых разнастайных комплексах крыніцаў: наратыўныя (хронікі, летапісы), энцыклапедычныя і гісторыка-геаграфічныя трактаты, географічныя карты і глобусы, фрагменты дыпламатычнай карэспандэнцыі, помнікі агіяграфіі, нават працы па астраноміі і астралогіі. Сярод іх абсалютна пераважную большасць

складаюць матэрыялы заходнееўрапейскага паходжання на лацінскай, нямецкай, італьянскай і польскай мовах. І толькі вельмі невялікую групу складаюць крыніцы ўсходнеславянскага паходжання.

Абсалютна новым у кнізе Алесья Белая з’яўляецца і шырокае выкарыстоўванне метадаў і крыніц гістарычнай геаграфіі і картаграфіі для вырашэння пастаўленых у кнізе мэтай. Больш таго, аўтар добра ўяўляе сабе стан і спецыфіку геаграфічных ведаў інтэлектуалаў і простых жыхароў сярэднявечнай Еўропы. Менгальны ўзровень тагачаснага насельніцтва меў вялікае значэнне для паўстання тых альбо іншых семантычных паняццяў. Мадэрнізацыя мінулага, перанос сучасных уяўленняў на жыццядзейнасць чалавека, суполкі, грамадства ў сярэднявеччы, ідэалагізацыя даследаванняў — хранічная хвароба большасці сучасных гістарычных даследаванняў на постсавецкай тэрыторыі.

Арыгінальным і вартым увагі лічым меркаванне Алесья Белая аб сувязі генезіса тэрміна *Russia Alba* і яго замацавання ў сярэднявечнай наменклатуры з памылковым уяўленнем заходнееўрапейскіх схаластаў пра АЛБАНИЮ (напалову міфічную, напалову рэальную). У перыяд антычнасці і раннім сярэднявеччы вядомы былі Аланія-Албанія на Каўказе (продкі сучасных асецінаў) і паўночная „Албанія” — вепсаў-віцаў з *Хронікі* Адама Брэменскага. Аўтар рэцэнзаванай кнігі аддае перавагу паўночнаму паходжанню назвы Белая Русь. Мяркуе, што дадзенае спалучэнне ўзнікла ў асяроддзі РУСИ — „шматэтнічнай супольнасці ваяроў, пераважна скандынаўскага паходжання, як абазначэнне апанаванай імі протадыржавы ў „краіне Вісу” з цэнтрамі на Ладазе і на Белым возеры” (с.185). Больш таго, сам тэрмін Белая Русь узнік у мовах германскіх, адкуль трапіў у сярэднявечную лаціну, задоўга да таго, як быў засвоены славянскімі мовамі.

Менавіта з развіццём заходнееўрапейскай геаграфічнай думкі звязвае Алесья Белы замацаванне назову БЕЛАЯ РУСЬ з паўночным захадом. Паўночная *Russia Alba* ў вузкім сэнсе адпавядала частцы Наўгародскай рэспублікі (раёну колішняга рассялення вепсаў); у шырокім — усяму Вялікаму Ноўгараду, часта разам з Псковам, які да Болтаўскага пагаднення (каля 1348 г.) быў ягоным васалам, і з некаторымі суседнімі землямі, каланізаванымі наўгародцамі — Вяткай, Перм’ю, Югорскай зямлёй (с.185). Заходнееўрапейскія інтэлектуалы і палітыкі ў 15 ст. таксама пераносілі назоў БЕЛАЯ РУСЬ на Маскоўскае царства. А самі маскоўцы падобнага тэрміну не ведалі, як не ведалі яго і жыхары Вялікага Княства Літоўскага амаль да сярэдзіны 16 ст. У гэты перыяд, падчас Маскоўскай акупацыі Полаччыны ў 1563-1578 гг. па палітычных абставінах і адбылося сур’ёзнае пераасэнсаванне назвы Белая Русь адносна сучаснай лакалізацыі, лічыць аўтар рэцэнзаванай кнігі.

Важным і перспектыўным накірункам будучых даследаванняў падаецца нам паглыбленне тэзы Алеся Беллага аб фарміраванні „беларускай” нацыянальнай свядомасці сярод арыентаваных „празаходніцка” пластоў грамадства Вялікага Княства Літоўскага ў другой палове 16 — пачатку 17 ст. Не менш высілкаў спатрэбіцца на вывучэнне паралельнага працэсу — замацаванне назвы БЕЛАЯ РУСЬ у свядомасці і культуры праваслаўнай часткі насельніцтва ВКЛ.

Алеся Бела на старонках сваёй кнігі нарэшце абгрунтавана паказаў неадпаведнасць падзелу на Белую, Чорную і Чырвоную Русь тэрыторыі ВКЛ. У прыватнасці мяне канчаткова пераканала яго аргументацыя супроць лакалізацыі Чорнай Русі на тэрыторыі Беларускага Панямоння (раздзел 12). А шмат хто з даследчыкаў надалей выкарыстоўваюць менавіта падобную лакалізацыю, і самае цікавае адносна другой паловы 13 — 15 ст. у часовым вымярэнні.

Натуральна, як кожная творчая праца, кніга Алеся Беллага *Хроніка Белай Русі* мае і свае недапрацоўкі. Напрыклад, не зразумелай падаецца думка аўтара аб нейкім інтэлектуальным ссоўванні назову *Russia Alba* з поўдня на поўнач і з поўначы на поўдзень, дзе на тэрыторыі Украіны і Сявершчыны яны нарэшце зліліся (с. 186). Больш сур’ёзнага аналізу патрабуе арыгінальная крыніца з 13 ст. *De scriptio terrarum* і інфармацыя аб *Alba Russia* ў *Хроніцы* Янкі з Чаркова.

Кніга Алеся Беллага — значны крок у пазнаванні гісторыі назвы нашага народа. Арыгінальныя высновы і меркаванні стымулююць новых даследчыкаў на пошукі. Адным з магчымых накірункаў аналіз тэрміна „Белая Русь” бачыцца разгляд яго як канфесійнага, праз прызму рэлігійнай гісторыі Усходняй Еўропы і ў прыватнасці беларускіх земляў у сярэднявеччы і новых часах.

Тым з большым здзіўленнем прыходзіцца чуць у асяроддзі беларускіх гісторыкаў, нават дактароў навук, што праца Алеся Беллага *Хроніка Белай Русі* навукова-папулярная, не можа лічыцца навуковай, бо маўляў напісана не прафесіянальным гісторыкам. Тут маецца на ўвазе, што прафесіянальны гісторык гэта кожны выпускнік гістарычнага факультэта альбо любога інтэлектуальнага ўзроўню кандыдат гістарычных навук. Бязгледзіцца савецкая. У нармальна культурным грамадстве прафесійны гісторык — гэта ўпершую чаргу творча думачая асоба, здольная да глыбокага аналізу інфармацыі разнастайных крыніцаў і на яе падставе канструявання мінулага па законах гуманітарных навук. Зыходзячы з дадзеных пазіцыі кніга Алеся Беллага нашмат апярэджвае працы значнай колькасці дыпламаваных гісторыкаў.

Генадзь Семянчук
(Гродна)

Eugeniusz Mironowicz, *Historia Białorusi*, Białystok 2001, s. 304

У апошнія гады з'явілася пэўная колькасць кніг, прэтэндуючых на статус падручніка па гісторыі Беларусі. Асобна хочацца выдзеліць працу *Historia Białorusi*, якая напісана для агульнаадукацыйных ліцэяў Польшчы прафесарам Яўгенам Мірановічам. З інфармацыі, змешчанай на 2 старонцы даведваемся, што дадзены падручнік дапушчаны для ўжытку ў школах і ўключаны ў пералік школьных падручнікаў і дапаможнікаў агульнай адукацыі нацыянальных меншасцей і этнічных групаў для навучання гісторыі на ўзроўні агульнаадукацыйных ліцэяў (для школ з дадатковым навучаннем беларускай мове). Гэтай накіраванасцю ў першую чаргу ён і павінен быць цікавым. Паглядзім, як жа аўтар імкнецца падаць гісторыю Беларусі падлеткам, якія жывуць у Польшчы. Пры знаёмстве з дадзенай кнігай звяртае на сябе ўвагу вельмі добрае мастацкае афармленне, багатыя, прычым аўтарскія, ілюстрацыі. А што ж з канцэпцыяй падручніка? Увесь матэрыял разбіты на 24 тэмы. За аснову перыядызацыі ўзяты прынцып дзяржаўнасці. Асобую ўвагу аўтар надае асвятленню праблем гісторыі рэлігійнага жыцця ў Вялікім Княстве Літоўскім, беларускай культуры. Як бачым, нічога асаблівага няма. Можа быць, толькі назвы асобных тэм, якія датычаць у асноўным найноўшай гісторыі. Гісторыя знаходжання часткі беларускіх зямель у складзе Польшчы ў 1921-1939 гг. асвятляецца ў тэме „Беларусы ў II Рэчы Паспалітай”, перыяд 1941-1944 гг. носіць назву „Нямецкая акупацыя на Беларусі”, перыяд 1956-1990 гг. — „Эпоха савецкага дабрабыту”.

Аўтар пачынае выкладанне гісторыі Беларусі з IX стагоддзя. Назва дзяржавы, заснаванай Святаславам, падаецца як Рускі Каганат. Пры гэтым заўважаецца, што „паняцце Кіеўскай Русі будзе створана вучонымі некалькі стагоддзяў пазней” (с. 20). Неабходна дадаць належнае смеласці аўтара, які без спасылкі на крыніцы называе старажытнарускую дзяржаву Рускім Каганатам. Тлумачэнне простае — ад хазарскага паходжання тытула ўладара новага дзяржаўнага ўтварэння — кагана (с. 20). З пункту погляду адсутнасці дакументальных крыніц адносна назвы старажытнаруускай дзяржавы ў IX-XI стагоддзях „Рускі каганат” таксама мае права на існаванне ў гістарыяграфіі, як і тэрмін „Кіеўская Русь”.

Навізной вызначаецца трактоўка прыходу Міндоўга на княжанне на Наваградчыне. Гісторык піша: „Сам Міндоўг, праўдападобна, быў пароднены з навагрудскім князем Ізяславам, які, паміраю-

чы ў 1237 г., перадаў яму трон” (с. 47). Апавядаючы далей аб дзейнасці Міндоўга, аўтар заблытваецца ў назве тэрыторыі. Чытаем: „на працягу некалькіх гадоў аб’яднаў усю Чорную Русь” і ў наступным абзацы: „вакол Навагрудка пачала стварацца кааліцыя беларускіх гарадоў” (маецца на ўвазе Полацк — *Д. К.*). Але за некалькі старонак да гэтага, вядучы аповед аб назвах „Белая Русь” і „Чорная Русь”, гісторык пісаў: „Калі ў 1276 г. манголы занялі Смаленск, Белай Руссю пачалі называць Полацкую, Віцебскую і Магілёўскую землі” (с. 44). Выкарыстоўваючы логіку аўтара лагічна заключыць, што ў пару княжання Міндоўга дадзеныя гарады-члены кааліцыі нельга называць „беларускімі”.

Першыя дзесяцігоддзі існавання дзяржавы, створанай Міндоўгам, у падручніку акрэслены як перыяд Наваградскага княства (с. 47-48). Для беларускай гістарыяграфіі больш блізкі тэрмін „Літоўская дзяржава”. А пачаткам існавання Вялікага княства Літоўскага аўтар прапануе лічыць 1323 г., калі Гедымін перанёс сталіцу дзяржавы ў Вільня (с. 50).

Апавядаючы аб выніках Грунвальдскай бітвы гісторык заўважае: „самым вялікім пераможцам гэтай вайны была Польшча, якая, хоць і не атрымала істотных тэрыторый, праз аслабленне Ордэну ўзмацнілася ў гэтай частцы Еўропы. У адносінах з Літвой з раўнапраўнага партнёра стала выразна дамінуючым бокам” (с. 61). У якасці доказу такога меркавання разглядаецца Гарадзельская унія 1413 г., у якой праваслаўныя названыя схізматэрымі. Беларуская гістарыяграфія імкнецца пазбягаць такой ацэнкі, хоць факты сведчаць на карысць апошняй.

Па меркаванні аўтара падручніка „на Беларусь як каталіцызм, так і кальвінізм прыйшлі з Польшчы. Гэтыя веравызнанні ў асноўным ахапілі толькі шляхту, якая пераймала ўсе польскія мадэлі, а таксама мову. Такім чынам рэфармацыя паклала пачатак паланізацыі беларускай шляхты і магнатэрыі” (с. 78). Як вынік контр-рэфармацыі ў Каталіцкай царкве і рэакцыі часткі праваслаўнага кліру на рэформы ў Царкве, якія „галоўным чынам заключаліся ў павелічэнні ўдзелу свецкіх людзей у жыцці Царквы” падаецца Берасцейская унія (с. 79).

Асобная тэма падручніка — „Культура беларускага рэнесансу”, значную частку якой займае асвятленне дзейнасці вялікіх прадстаўнікоў беларускага адраджэння і характарыстыка архітэктуры. Цікавае параўнанне прыводзіцца аўтарам пры апаведзе пра дзейнасць Ф. Скарыны. На палі кнігі сярод асноўных падзей дзейнасці асветніка вынесена дата „1519 — з’яўленне *Бібліі* Скарыны, паўстагоддзя раней чым *Біблія* на польскай мове”. У самым тэксце дадаец-

ца, што *Біблія* Скарыны пабачыла свет на два гады раней *Бібліі* на нямецкай мове (с. 83). Як жа ж так — „рэфармацыя паклала пачатак паланізацыі”, а *Біблія* на польскай мове выйшла значна пазней чым на беларускай?

Па меркаванні аўтара, Ілжэдзмітрый I, па заняцці царскага трона ў першую чаргу аплаціў рахункі магнатам з Беларусі і Украіны, прысутнасць якіх у Маскве „ўспрымалася як палякаў” (с. 100). Далей вучань даведваецца, што „аслабленне і анархія ў Расіі (перыяд царавання Васіля Шуйскага — *Д. К.*) стварылі перспектывы лёгкага захопу Смаленшчыны, чаго хацелі ў першую чаргу магнаты з Беларусі” (с. 101). Як вынік войнаў пачатку XVI ст. з Расіяй падаецца нараджэнне „ў свядомасці расіян трывалага вобраза чалавека з Рэчы Паспалітай — каталіка, злодзея, рабаўніка, які пагарджае ўсім, што блізкае рускай культуры і праваслаўю” (с. 103).

Пры асвятленні падзей пачатку вайны Расіі з Рэччу Паспалітай 1654-1667 гг. заўважаецца, што „ў расійскай і беларускай літаратуры паход расійскай арміі на захад прадстаўлены як вайна Расіі за вызваленне Украіны і Беларусі” (с. 107). На наш погляд, аўтар у гэтым сказе забыўся ўставіць слова „савецкай” у адносінах да літаратуры, бо яшчэ на пачатку 90-х гадоў мінулага стагоддзя дадзеная трактоўка была знята.

Разгляд пытання ліквідацыі Вялікага княства Літоўскага заканчваецца наступнай заўвагай: „Беларусь, якая складала большасць тэрыторыі ВКЛ, была ў рэшце краем, які цалкам адрозніваўся ад Кароны. Мовай простага народа, ці мовай амаль 80 адсоткаў жыхароў дзяржавы, была беларуская. Была яна мовай дамінуючай на Беларусі Уніяцкай царквы. Паўсюль была вядомая таксама сярод жыхароў магнацкіх і шляхецкіх двароў, бо, як вядома, падданыя найчасцей не разумелі іншай мовы. Польскія паслы, прымаючы рашэнне аб ліквідацыі ВКЛ, не прынялі пад увагу амбіцыі і звычкі жыхароў гэтай дзяржавы. Таму частка шляхты з надзеяй на ануляванне пастановаў Сейма (1791 г. — *Д. К.*) у справе ВКЛ вігала расійскія войскі, якія ўваходзілі на Беларусь у чэрвені 1792 г.” (с. 140-141).

З параграфа „Расійская палітыка на Беларусі пасля 1812 г.” можна даведацца аб тым, што „ва ўмовах расійскай дзяржаўнасці праводзілася паланізацыя беларускага гарамадства ў значна шырэйшым памеры чым у Рэчы Паспалітай перад яе падзеламі (...) Цар вельмі сур’ёзна адносіўся да адбудовы другой краіны, якая ўваходзіла ў склад Рэчы Паспалітай — Вялікага княства Літоўскага” (с. 149).

Характарызуючы культуру Беларусі першай паловы XIX ст. гісторык заўважае, што „саперніцтва рускай і польскай культур за ідэалагічнае панаванне на Беларусі працягвалася практычна ўсё XIX

стагоддзе. (...) У шуме польска-расійскай ідэалагічнай вайны нарадзілася беларуская нацыянальная культура” (с. 154). Вельмі вобразная заўвага.

Асвятлочы падзеі I Сусветнай вайны на Беларусі асобны параграф аўтар адводзіць пытанню бежанства. З матэрыялу можна даведацца, што „падаўляючую большасць бежанцаў складалі праваслаўныя жыхары. (...) На захад ад лініі фронту (...) засталіся пераважна каталікі і яўрэі, якія не падпалі пад істэрыю, разгорнутую расійскімі ўладамі, і не пакінулі сваіх вёсак і мястэчак. Каталікі, якія ў штодзённым жыцці карысталіся беларускай мовай, заставаліся, аднак, пад уплывам духавенства, якое кіравалася польскімі дзяржаўнымі інтарэсамі, што не патрабавала кідання зямлі з нагоды змены расійскага панавання на нямецкае” (с. 177). Лінбы на палях сведчаць аб тым, што 16,3 адсотка бежанцаў (звыш 513 тыс. чалавек) складалі палякі (с. 178). Колькі з іх складалі каталікі — невядома.

Сваю трактоўку дае аўтар гісторыі стварэння Літоўска-Беларускай ССР. У параграфі „Ліквідацыя БССР” чытаем: „У хуткім часе большавіцкае кіраўніцтва палічыла непатрэбным існаванне абрэзанай тэрытарыяльна БССР” (с. 191). Заўважаецца, што ў кіраўніцтве Літ-Бела не было ніводнага беларуса.

Звяртаюць на сябе ўвагу параграфы „Палякі і беларусы ў адносінах да нямецкай акупацыі”, „Ідэя нямецка-беларускага саюза”, „Беларусы ў нямецкай адміністрацыі”, „Беларуская народная самадапамога”, „Карныя мерапрыемствы”, „Армія Краёва на Беларусі”, „Беларуска-польскі канфлікт”, „Беларуская цэнтральная рада” ў тэме, прысвечанай нямецкай акупацыі на Беларусі. Неабходна сказаць, што гэтыя пытанні амаль не закранаюцца ў беларускіх падручніках па гісторыі Беларусі для школ, калі не лічыць двух абзацаў, прысвечаных характарыстыцы калабарантаў, разгляду дзейнасці АК у параграфі „Асаблівасці антыфашысцкай барацьбы ў Заходняй Беларусі”, і абзаца пра II Усебеларускі кангрэс у падручніку для 11 класа. Аўтар заўважае: „нямецка-савецкая вайна была прынята беларускімі палітыкамі (маюцца на ўвазе эмігранты-беларусы — Д. К.) з надзеяй” (с. 241). Акрамя асвятлення дзейнасці беларусаў у Берліне напярэдадні вайны, даецца характарыстыка групы беларускіх дзеячаў, якая склалася адразу пасля пачатку вайны вакол Вацлава Іваноўскага і Яна Станкевіча — „яны спрабавалі выкарыстаць змену палітычнай сітуацыі для прыцягнення як мага большай колькасці беларусаў да нямецкай адміністрацыі, а таксама згоду акупанта на стварэнне беларускіх ваенізаваных фарміраванняў. Іх найбліжэйшай мэтай была падрыхтоўка беларускага грамадства да барацьбы за ўласную дзяржаўнасць” (с. 241). Аўтар

слушна заўважае, што „канцэпцыя стварэння беларускай дзяржавы ў этнічных граніцах не стасавалася ні з мэтамі польскага падполля, якое імкнулася да вяртання становішча напярэдадні верасня 1939 г., ні з аргументамі савецкага падполля, якое імкнулася вярнуць стан напярэдадні чэрвеня 1941 года. У такіх умовах непазбежным была ліквідацыя ўсяго беларускага нацыянальнага жыцця як польскім, так і савецкім падполлем” (с. 242). Беларускія камітэты па меркаванні гісторыка „сталі пасярэднікамі паміж беларускім насельніцтвам і акупацыйнымі ўладамі, адначасова асяродкамі беларускага нацыянальнага жыцця. Шматразова ўмяшальніцтва дзеячаў камітэтаў выратоўвалі насельніцтва ад рэпрэсій, у іх шэрагах таксама шукалі сховішча былыя функцыянеры савецкага апарату ўлады” (с. 242). Аўтар адкрыта гаворыць аб тым, што літоўская і латышская паліцыя дапамагала ліквідаваць яўрэйскія гета ў 1942 г. на тэрыторыі ваеннай адміністрацыі (с. 244), аб удзеле ў карных акцыях „акрамя немцаў некалькіх тысяч украінскіх, літоўскіх, латышскіх, расійскіх паліцыяў, а таксама батальёна польскай паліцыі” (с. 248). Асвятляючы „савецкі партызанскі рух” аўтар звяртае ўвагу на тое, што „важным заданнем, дадзеным партызанам штабам Панамарэнкі летам 1942 г., была ліквідацыя органаў гміннай адміністрацыі і працуючых там людзей разам з іх сем’ямі. Смерцю караліся настаўнікі беларускіх школ, солтысы, часам сяляне, якія прынялі зямлю ў выніку падзелу калгасаў. Гэтыя людзі разглядаліся як здраднікі савецкай айчыны” (с. 251). Гаворачы аб ваенных стратах, аўтар заўважае: „Беларусь знаходзілася ў сферы фронту змагання двух таталітарызмаў, якія не лічыліся ні з якімі людскімі коштамі” (с. 255). І далей: „У выпадку Беларусі II Сусветная вайна мела таксама і далёка ідучыя вынікі. З краіны знікла амаль уся нацыянальная эліта. (...) На Беларусі не было сіл, здольных хоць бы да напамінавання аб ідэі незалежнасці і ўласных нацыянальных сімвалах. Усё гэта было акампраметавана падчас нямецкай акупацыі, астатняе дапоўніла савецкая прапаганда, прадстаўляючы кожную думку аб Беларусі якая не з’яўляецца часткай савецкага свету, як дзяржаўную здраду і праяўленне нацыянальна-фашысцкіх тэндэнцый” (с. 256).

Асвятляючы перасяленні 1946-1947 гг. аўтар заўважае: „Па-за граніцамі БССР некалькі сот тысяч людзей, якія размаўлялі на розных беларускіх гаворках, жыло на Віленшчыне і Смаленшчыне. Аднак, у літоўскай і рускай умовах савецкай дзяржаўнасці не развіваліся ніякія структуры беларускага нацыянальнага жыцця. Толькі ў належачай Польшчы Беласточчыне ўлады дазволілі існаваць школам, у якіх вучылі беларускай мове, а таксама ўстановам, якія зберагалі мясцовы беларускі фальклор” (с. 258).

Асобна неабходна спыніцца на метадалогіі Вялікі, на нашу думку аб'ём матэрыялу, які аб'яднаны ў адну тэму. Успрыняцце матэрыялу аблягчае разб'ўка тэксту на параграфы і вынясенне на палі тэзісаў.

Цікавы дадатковы матэрыял да асноўнага тэксту змешчаны на палях у выглядзе подпісаў пад ілюстрацыямі, якія не толькі дапаўняюць асноўны змест, але і часта спалучаюцца з сучаснасцю (гэта датычыць у асноўным ілюстрацый, на якіх змешчаны будынкі, і подпісы даюць звесткі аб іх лёсе, як напрыклад аб Сафійскім саборы ў Полацку (с. 26)). Так на старонцы 132 агавядаецца аб Воршы. Чытач між іншым даведваецца, што гэты горад называлі „беларускім Суздалем”. А ў інфармацыі аб саламяных варотах XVIII ст. з царквы Барыса-Глебскага манастыра ў Гародні чытаем: „на месцы царквы цяпер на берагу Нёмана стаіць драматычны тэатр”. Маленькая заўвага, якая прымушае задумацца. Увогуле, главы аб культуры выдзяляюцца багатымі аўтарскімі здымкамі і змястоўнымі подпісамі.

На жаль, гэтага нельга сказаць аб пытаннях у канцы тэм. Яны не выдзяляюцца сваёй арыгінальнасцю і не прэтэндуюць на праблематычнасць. Адказы можна знайсці ў тэксце. Не адчуваецца звароту да жыхароў пэўнага рэгіёна (у дадзеным выпадку — беларусаў усходняй Польшчы), пабуджэння да правядзення ўласных назіранняў, апытання мясцовых жыхароў, мікрадаследаванняў. Тым больш, што аўтар сам выкарыстоўвае ўспаміны простых людзей з Беласточчыны, калі апісваюцца падзеі першай сусветнай вайны, прыводзіць цікавыя здымкі з прыватных сямейных збораў. Чаму б не прапанаваць у спісе пытанняў заданне вучням апытаць сваіх родных, суседзяў пра падзеі з гісторыі XX стагоддзя.

Вельмі мала кразнаўчага матэрыялу, апавядаючага аб гісторыі Беласточчыны ў кантэксце падзей гісторыі Беларусі. Як выключэнне можна назваць толькі маленькі параграф „Уключэнне Беласточчыны да Расіі” (с. 146), параграф „Беластоцкая акруга” (с. 242), заўвагі аб паходжанні з Беласточчыны тэолага, славіста Міхаіла Баброўскага, прафесара права Віленскага універсітэта Ігната Даніловіча (с. 155), ідэолага заходнерусізму Міхаіла Каяловіча (с. 164). Толькі ў асвятленні гісторыі паваеннай Беларусі з'яўляюцца параграфы: „Беларуская нацыянальная меншасць у Польшчы 1944-1955”, „Беларускае нацыянальнае жыццё ў Польшчы 1955-1989”, „Беларусы ў III Рэчы Паспалітай”. Гэтымі матэрыяламі найбольш цікавы дадзены падручнік. Менавіта яны з'яўляюцца яго адметнасцю. Сярод асноўных падзей, якія вынесены на палі, адзначаюцца: перыяд 1944-1955 гг. — „беларусы даходзяць да ўлады”, „развіццё школ”, „тэрор узброенага падполля”, „беларусы атрымваюць правы як палякі і нічога як беларусы”, „ліквідацыя беларускага

школьніцтва”, „новае стварэнне беларускага школьніцтва”, „абязлюдзенне беларускіх вёсак”, „паланізацыя беларусаў”. Перыяд 1955-1989: „1956 — стварэнне Беларускага грамадска-культурнага таварыства”, „з’яўленне першага нумара штотыднёвіка «Ніва»”, „пачатак навучання беларускай філалогіі ў Варшаўскім універсітэце”, „60-я гады XX ст. — найлепшая дэкада ў культурным жыцці беларусаў”, „канец 60-х і 70 гады — спіхванне беларускасці да сферы фальклору”, „праваслаўе як асноўная адметная характарыстыка беларусаў”, „недавер беларусаў да „Салідарнасці” і „Салідарнасці” да беларусаў”. Перыяд 90-х гадоў: „Са студэнцкіх асяродкаў”, „Беларускае дэмакратычнае аб’яднанне і яго паражэнне”, „У медыях больш аб Беларусі”, „Саюз беларускай моладзі”, „Новы выдавец «Ніва»”, „Беларускае гістарычнае таварыства і яго «Сшыгак»”, „Самастойная «Белавежа»”, „Гданьская «Хатка»”, „Брацтва”, „Узрастае атыўнасць БГКТ”, „3 Саюзам левіцы дэмакратычнай”, „Дапамога ўрада”. Неабходна заўважыць, што аўтар зусім не закранае пытання беларуска-польскіх адносін у дачыненні беларусаў Беластоцчыны, дапамогі беларусам Польшчы з беларускага боку. Гэта стварае ўражанне адсутнасці сувязей беларускага насельніцтва ў III Рэчы Паспалітай з беларускай дзяржавай, іх кінутасці і заняйдбанасці Беларуссю. Незаангажаваны ў праблеме чалавек можа патрактаваць выкладзены матэрыял так, быццам бы толькі польскі ўрад дапамагае беларусам, што на самой справе выглядае інакш.

Варта было б выкарыстаць міжпрадметныя сувязі (кантэкст гісторыі роднай краіны), даць сінхранізаваную храналагічную табліцу. Я здолеў адшукаць толькі адно пытанне пасля тэмы, якое прымушае вучняў звярнуцца да гісторыі Польшчы, — пасля тэмы „Дзяржавы на беларускіх землях у раннім сярэднявеччы”: „Вызначы падобныя рысы працэсу дэцэнтралізацыі ў Полацкай і Польскай дзяржавах” (с. 45).

Часам сустракаюцца памылкі друку — год на с. 175 замест 1914 пастаўлены 1941, няма ілюстрацыі эсклібрыса Аляксандра Сапегі на с. 126, хаця подпіс ёсць, прапушчаны асобныя літары (с. 47, замест „Mendog” — „Medog”).

Але ўсе гэтыя заўвагі выкліканы жаданнем палепшыць дадзеную працу ў будучым.

У канцы хочацца падзякаваць аўтару за добры падручнік і пазайздросціць вучням Падляшша. Нашым вучням яшчэ доўга не трымаць у руках такой прыгожай кнігі і працягваць вывучаць некаторыя падзеі ў трактоўцы старой-новай савецкай гістарычнай школы. Гісторык, на наш погляд, здолеў пазбегнуць „польскага нацыяналізму” ў ацэнках і трактоўках гісторыі. Яму неабходна дадаць

належае за павагу да гісторыі, стрыманасць і аб'ектыўнасць. Яшчэ адзін значны плюс. У палякаў Беларусі няма падручніка гісторыі Польшчы, напісанага спецыяльна для іх.

Дзмітрый Крывашэй
(Мінск)

Ад аўтара кнігі

Карыстаючыся прывілеем рэдактара часопіса хачу зразу выказаць некалькі заўваг наконт вышэйзмяшчанага рэцэнзіі на мае кніжкі. Але перш за ўсё хачу падзякаваць гісторыку з Мінска Дзмітрыю Крывашэю за спробу ацаніць падручнік па гісторыі Беларусі, напісаны для грамадзян Польшчы, на польскай мове, паводле метадалогіі польскай школы. Ведаю, што аўтар рэцэнзіі меў добрую волю паказаць станоўчыя і адмоўныя бакі працы, але часам перакладаючы тэкст памяняў яго сэнс, а часам прачытаў тое, чаго я не напісаў. Лічу, што нашы разыходжанні вынікаюць перш за ўсё з іншых навуковых дасведчанняў. Палеміку гэту прашу ўспрымаць толькі як імкненне да выпрацоўкі навуковага пункту гледжання.

Слухаючы і чытаючы заўвагі рэцэнзентаў падручніка заўсёды сустракаюся з абурэннем людзей рускай і савецкай традыцыі за названне кіеўскіх князёў каганамі, а Кіеўскай дзяржавы — Каганатам. Па гэтай прычыне не абураўся князь, святы Праваслаўнай царквы, Уладзімір. Наадварот, манаха з вёскі Беразова, Іларыёна, аўтара *Пахвалы кагана нашага Уладзіміра*, учыніў кіеўскім мітрапалітам. Паводле Іларыёна, каган Уладзімір, прымаючы хрысціянства, парваў з юдзейскай традыцыяй, якую хазары накінулі кіеўскай дзяржаве. Іларыён у *Слове аб законе і ласцы* не ўспамінае пра Кіеўскую Русь, піша пра кагана і каганат. У Кіеве кагана лічылі ўладаром абраным Богам, суверэнам, імператарам. Князь стаяў значна ніжэй у гэтай іерархіі. Расейская ідэалогія, якая дапускала нарманскі фактар у стварэнні рускай дзяржавы, цалкам адкінула хазарскую традыцыю. Мікалай Карамзін ці Леў Гумілёў падкрэслівалі перш за ўсё шкоднасць хазарска-юдзейскіх уплываў на рускую культуру і традыцыю. Саветы, якія ў 1936 г. дапусцілі ў друк *Нарыс гісторыі хазараў* прафесара Артамонава, калі памянлі сваю палітыку адносна яўрэяў, абвінавацілі аўтара ў фальшаванні гісторыі, а другое выданне кніжкі (1962 г.) пярэчыла ўсім асноўным тэзісам Артамонава. Кіеўская Русь з'яўляецца творам расійскай дзяржаўнай ідэалогіі, а не навуковых даследаванняў.

Полацкая дзяржава не знаходзілася аднак у полі хазарскіх уплываў, таму зусім непатрэбна беларускія вучоныя так эмацыянальна рэагуюць на акрэсленне суседняй краіны гістарычным тэрмінам.

Прачытаўшы некалькі раз заўвагі Крывашэя наконт маёй заб-

лытанасці ў назвах гарадоў Белай і Чорнай Русі, не магу знайсці тых супярэчнасцей, пра якія піша аўтар рэцэнзіі. Беларускімі гарадамі з майго пункту гледжання былі ў аднолькавай ступені Тураў, Полацк і Навагрудак, хаця ні адзін з названых гарадоў, напрыклад у XII стагоддзі, не знаходзіўся на тэрыторыі, якая тады называлася Белай Руссю. Варшава, для прыкладу, у XIV ст. знаходзілася на тэрыторыі краіны, якая фармальна была часткай чэшскай дзяржавы, таму што мазавецкія князі былі васаламі чэшскіх каралёў. Аднак ніколі і ніхто з польскіх гісторыкаў не сумняваўся ў тым, што Варшава заўсёды была польскім горадам. Не прычынь гэта таксама тэзісу, што была горадам мазавецкім. Гарады Чорнай Русі па такіх самых прычынах з'яўляюцца беларускімі.

З цэлага раздзела пра Гарадзельскую унію аўтар рэцэнзіі заўважыў толькі адну фразу, што праваслаўных у дакуменце назвалі схізматыкамі. Іншыя запісы аказаліся чамусьці малаважнымі. Дамінацыя Польшчы заключалася ў тым, што палякі пастаянна ўплывалі на ход унутраных працэсаў у Літве. Дарэчы, гэта не польская шляхта пачала гаворыць на рускай мове, а толькі шляхта руская на польскай.

Не ведаю таксама ў які спосаб Крывашэй дашукаўся супярэчнасці ў тэзісах: „*Біблія* на беларускай мове выйшла друкам раней чым на польскай” і „рэфармацыя паспрыяла паланізацыі”. Не ведаю таксама чаму здзіўляецца пазнейшаму выданню *Бібліі* на нямецкай мове. *Біблія* на рускай, ці старабеларускай мове існавала ад стагоддзяў. На захадзе Еўропы толькі рэфармацыя прынесла магчымасць карыстання *Святым Пісаннем* на нацыянальных мовах. Раней Каталіцкі касцёл лічыў злачынствам усе спробы перакладу *Старога* ці *Новага Заветаў* з лацінскай на нацыянальныя мовы.

Няпраўда, што толькі савецкая літаратура асвятляла паход расійскай арміі на захад у 1654 г. як вызваленчую місію народаў Беларусі і Украіны. Прапаную заглянуць напрыклад у *Гісторыю Беларусі ў двух частках*, пад рэдакцыяй Я. К. Новіка і Г. С. Марцуля з 1998 г. (с. 208-210).

У кніжцы на старонцы 154 пішу, што ў шуме польска-расійскай вайны нараджалася беларуская нацыянальная культура. Шаноўны рэцэнзент прачытаў, што нарадзілася. А яна ж, хаця мінула больш за сто гадоў, усё яшчэ нараджаецца. Бежанцы-палякі (513 тыс.), пра якіх гаворыцца на палях (с. 178) у асноўным былі перасяленцамі з Польшчы (Прывіслінскага краю), фабрычныя работнікі, якіх разам з машынамі расіяне вывезлі на ўсход. Палякі з заходняй Беларусі сапраўды засталіся ў сваіх вёсках.

Не ведаю, што мае на ўвазе Дзмітрый Крывашэй пішучы пра дапамогу беларускай дзяржавы беларусам Беласточчыны. Можа ка-

лектывы, презентуючыя савецкі фалклор, якія часам наведваюць Беласточчыну, але яны здаецца ўтрымліваюцца прымаючым бокам.

Цешуся аднак, што шануёны калега з Беларусі заўважыў, што я, як аўтар падручніка „здолеў пазбегнуць польскага нацыяналізму”.

Яўген Мірановіч

(Беласток)

Marek Wierzbicki, *Polacy i Białorusini w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-białoruskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką 1939-1941*, wyd. Oficyna Wydawnicza Volumen, Warszawa 2000, ss. 366

Książka Marka Wierzbickiego jest pierwszym opracowaniem na temat stosunków polsko-białoruskich w latach 1939-1941 opartym na badaniach naukowych. Autor rzeczywiście włożył wiele trudu, aby zrozumieć i opisać to wszystko, co działo się we wspomnianym okresie na obszarze określanym przez Polaków jako „polskie kresy północno-wschodnie”, przez Białorusinów zaś jako „Zachodnia Białoruś”. Liczne wcześniejsze publikacje ukazujące się w Polsce zarówno w czasach obowiązującej cenzury, jak również po 1990 r. pisane były w interesie określonej racji stanu, a aparat naukowy często wykorzystywano do nienaukowych celów. Wierzbicki uwzględnił przede wszystkim racje nauki jako działalności zmierzającej do poznania prawdy. Zachowania zarówno Polaków, jak i Białorusinów obserwował z dystansem emocjonalnym i czasowym. Nie próbował, tak jak wielu historyków polskich i białoruskich, stać się uczestnikiem wydarzeń, które przeminęły ponad sześćdziesiąt lat temu.

Autor dostrzega przede wszystkim odmiennosć położenia Polaków i Białorusinów przed wrześniem 1939 r. Relacjom polsko-białoruskim w okresie międzywojennym poświęcił cały rozdział. Jako jeden z nielicznych historyków polskich zauważył, że sanacja w drugiej połowie lat trzydziestych całkowicie zrezygnowała z polityki asymilacji państwowej na rzecz narodowej. Czytając pierwszy rozdział, dotyczący właśnie stosunków polsko-białoruskich przed wybuchem wojny, nietrudno domyślić się jakie mogły być reakcje Białorusinów w sytuacji nagłej zmiany sytuacji politycznej na tym obszarze. Przypadki wrogich zachowań niektórych środowisk białoruskich wobec przedstawicieli polskich elit politycznych i społecznych Wierzbicki podaje nie jako wyraz odmiennosć postaw obu społeczności, lecz przede wszystkim jako logiczną konsekwencję polityki prowadzonej w okresie międzywojennym.

W pierwszym okresie władzy sowieckiej — twierdzi we wstępie autor — odwróciły się role Polaków i Białorusinów. W uprzywilejowanej pozycji znalazła się ludność białoruska. Wierzbicki jednak nie pisze na czym polegała ta uprzywilejowana pozycja Białorusinów względem Polaków. Poważną wadą książki jest to, że relacje polsko-białoruskie zostały przedstawione jedynie dla okresu od września 1939 r. do lata 1940 r., kiedy rzeczywiście Polacy pod względem prawnym, politycznym i społecznym zostali zrównani z Białorusinami i Żydami. Awans lub — jak twierdzi autor — faworyzowanie Białorusinów polegało na likwidacji barier z tytułu inności narodowej lub wyznaniowej. Atutem w przypadku Białorusinów był niski status społeczny, oficjalnie uznawany przez władze sowieckie za podstawowe kryterium wartości człowieka.

Od połowy 1940 r. zmieniła się polityka zarówno w stosunku do Polaków, jak i Białorusinów. Ten okres nie jest jednak przedmiotem dociekań autora. Polscy historycy na ogół niechętnie o tym piszą, bowiem naruszałoby to dość mocno ugruntowany schemat o całkowicie antypolskim charakterze władzy sowieckiej. Natomiast historycy białoruscy, koncentrując się głównie na podkreśleniu faktu zjednoczenia ziem białoruskich, zupełnie nie zauważają, że na znacznej części tego obszaru od połowy 1940 r. tworzono warunki do przyspieszonej rusyfikacji, zaś na Grodzieńszczyźnie i Białostocczyźnie tworzono instytucje sprzyjające rozwojowi polskiej oświaty i kultury, prawdopodobnie przewidując włączenie tych ziem do przyszłej polskiej republiki radzieckiej. Zaprzestano druku podręczników do szkół białoruskich, radykalnie zwiększono natomiast nakłady podręczników w języku polskim. Szkolnictwo białoruskie stawało się zatem w drugiej połowie 1940 r. czystą fikcją, zastąpiły go niemal całkowicie szkoły rosyjskie. Polskie szkolnictwo, chociaż zostało zsowietyzowane, pozostało jednak polskim.

Wierzbicki przyznaje we wstępie, że nie zdobył odpowiednich relacji ze strony ludności białoruskiej. Natomiast relacje stanowią w jego pracy podstawową bazę źródłową. Przedstawiają one raczej jedynie strony polskiej. Chociaż autor ma świadomość „nierównowagi” i starał się uwzględnić ten fakt w swoich rozważaniach, to jednak jest to w większości obraz stosunków polsko-białoruskich widziany oczami Polaków. Ponadto niektóre wypowiedzi, chociaż bardzo interesujące w formie, odzwierciedlają raczej stan emocjonalny respondentów, niż rzeczywistość po 17 września 1939 r. Trzeba mieć solidne przygotowanie metodologiczne lub znać z autopsji klimat kresowego miasteczka, aby na przykład trafnie odczytać sens zamieszczonej w książce relacji z Klecka opisującej powitanie Armii Czerwonej (s. 43). „Delegacja miasta, której towarzyszyły tłumy żydostwa i prawosławnych z chorągwiami cerkiewnymi wyszła naprzeciw wojska sowieckiego na ulicę Czerską. Zgromadzone tłumy, które składały się z mętów i szumowin kresowego miasteczka witały gości okrzykami i śpiewały komunistyczne

pieśni, razem pomieszane w tym niezrozumiałym uniesieniu, z cerkiewnymi pieśniami”. Jest to szczególna forma wyrażenia zdziwienia respondenta faktem, że okupacyjną, w jego mniemaniu, armię wyszło spontanicznie witać całe żydowsko-prawosławne miasteczko. Cytat ten świadczy przede wszystkim o tym, jak dalece różniło się postrzeganie przedwojennej rzeczywistości przez Polaków i nie-Polaków, mieszkańców tego miasteczka. Z cerkiewnymi chorągwiami natomiast prawosławni witali nie sowiecką armię, lecz ruską, „swoją”. Zjawisko to trafnie zresztą tłumaczy wypowiedź mieszkańca powiatu brasławskiego o tym, że „ludność prawosławna utożsamiała Rosję sowiecką z Rosją carską” (s. 53). Niezbędne były osobiste doświadczenia, aby niektórzy przynajmniej mogli wyzbyć się głębokiego przeświadczenia o tożsamości ruskości i sowieckości.

Zauważalna przez respondentów dominacja Żydów wśród witających Armię Czerwoną wynikała z ich absolutnej dominacji wśród mieszkańców miasteczek na tym obszarze. Przeświadczenie autora książki, oparte zresztą na podstawie lektury zebranych relacji, o wszechobecnych wpływach komunistów pochodzenia żydowskiego wydaje się być mylne. Organizacja komunistyczna, nawet w latach rozkwitu, liczyła zaledwie kilka tysięcy członków. Oprócz Żydów członkami KPZB byli także Białorusini i Polacy. Witac czerwoarmistów, jak pisze sam Wierzbicki, wyległy tłumy. W sumie setki tysięcy osób. Nie istniejącej od 1938 r. organizacji komunistycznej nie stać było na wywołanie w specyficznych, wojennych warunkach takiego aplauzu dla obcej armii. Bez odpowiedniej atmosfery społecznej żadna organizacja nie zdołałaby wyprowadzić takich tłumów na ulice. Generalnie można jednak mówić o podobieństwie reakcji ludności niepolskiej i jej obojętności wobec faktu upadku państwa polskiego.

Na uznanie zasługuje natomiast stanowisko autora w sprawie relacji ludności polskiej i władzy radzieckiej w pierwszych dniach jej stanowienia. Pisze on między innymi o obecności urzędników małomiasteczkowych i osadników wśród tłumów witających czerwoarmistów. Różne mogły być motywacje Polaków, lecz jak przyznaje autor: „W świetle tych faktów twierdzenia uogólniające niezłomną i bezkompromisową postawę najbardziej świadomych narodowo grup społeczeństwa polskiego wobec władz sowieckich również nie wytrzymują krytyki i wymagają dalszych szczegółowych badań weryfikujących” (s. 55).

Prawdą jest, jak pisze Wierzbicki, że białoruska inteligencja z życzliwością przyjęła fakt zjednoczenia Białorusi pod rządami sowieckimi. Trudno jednak zgodzić się z tezą autora o „prosowieckich nastrojach inteligencji białoruskiej” (s. 50). Przykład Łuckiewicza, eksploatowany w historiografii polskiej, był odosobniony. Akceptując to, co wydarzyło się po 17 września 1939 r., większość przedwojennych działaczy szukała schronienia w niemieckiej strefie wpływów. Łuckiewicz natomiast nie uczynił nic, co zasad-

niczo odbiegało od jego poglądów głoszonych od 1921 r., czyli nadrzędności zjednoczenia ziem białoruskich wobec wszystkich innych problemów nurtujących społeczność białoruską.

Wiele uwagi poświęcił autor sprawie zabójstw i grabieży przed i po 17 września popełnionych głównie na ludności polskiej. Wprawdzie nie udzielił jednoznacznej odpowiedzi na pytanie w jakim stopniu czyny te były inspirowane przez czynniki radzieckie, a w jakim odzwierciedlały stan politycznych, społecznych i narodowych konfliktów, lecz skłania się ku tezie, że znacznie wcześniej zaplanowano akcję likwidacji elit polskich, a po 17 września przeprowadzono ją głównie rękami białoruskich i żydowskich komunistów i kryminalistów. Liczna reprezentacja osób z marginesu społecznego w różnych grupach terroryzujących okolicę była raczej regułą w sytuacjach utraty kontroli przez władzę, która wcześniej represjonowała ich za naruszanie norm prawnych. Wierzbicki jest jednak zdania, że nie były to działania spontaniczne ludzi marginesu, lecz inspirowane. „W ZSRR — pisze — wykorzystywanie pospolitych przestępców do realizacji celów politycznych miało przed 1939 r. długą tradycję. Władza sowiecka traktowała bowiem kryminalistów jako naturalnych sojuszników” (s. 127).

W wielu przypadkach w rzeczywistości niezwykle trudno określić, czy zbrodnie były wynikiem zemsty za wcześniejsze upokorzenia ze strony przedstawicieli aparatu władzy i ludzi, z którymi tę władzę utożsamiano, czy też działaniem, którego celem było zdobycie majątku lub zwyczajnym politycznym koniunkturalizmem. Autor jest zdania, że „dwa motywy: zemsty osobistej i chęci rabunku były niejako zachętą i wynagrodzeniem przeznaczonym dla wykonawców trudnego i niejednokrotnie niebezpiecznego zadania”. Przeświadczenie o bezkarności czynów miało być zachętą do popełniania najcięższych zbrodni.

Prawdą jest — jak pisze Wierzbicki — że władze radzieckie ogłosiły „dni swobody”. Nie dotyczyły one jednak prawa do wymierzania sprawiedliwości, lecz raczej były wypełnieniem bolszewickiej maksymy propagandowej: „bierz nagrabione”. W istocie były to dwa tygodnie nieograniczonego dostępu do lasu i kilka dni grabieży dóbr w posiadłościach folwarcznych. Rabowali nie tylko komuniści i kryminaliści, lecz także zwyczajni mieszkańcy okolicznych wsi. Najczęściej dotyczyło to folwarków opuszczonych przez właścicieli.

Przypadki zabójstw opisywane w książce na podstawie relacji, na przykład mieszkańców Grodzieńszczyzny, dokonywane — jak pisze autor — przez bojówki komunistyczne, były nie tylko wynikiem zmiany sytuacji politycznej, lecz także odzwierciedleniem nastrojów panujących przed 1939 r. oraz stanu demoralizacji młodzieży wiejskiej, a z pewnością nie jej politycznych przekonań. Zważywszy na fakt, że przed wojną prawie żadna wiejska zabawa nie kończyła się bez ofiar, a odpusty były okazją do bójek z użyciem

noży, opisywane zdarzenia stanowiły jedynie wybuch skumulowanej agresji, spotęgowanej poczuciem bezkarności sprawców. Autor sam zresztą przyznaje, że w posiadaniu okolicznych chłopów znalazły się zapasy spirytusu z folwarcznych gorzelni, który w wielu wypadkach stał się prawdopodobnie głównym motorem „aktywności rewolucyjnej”. Później dla usprawiedliwienia zabójstw, gwałtów i rabunków najczęściej dorabiano ideologię polityczną jako motyw działania przeciwko „wrogim elementom klasowym”. Opisywana przez Wierzbickiego grupa Józefa Gawryluka była przykładem jak w specyficznych warunkach znany kryminalista mógł terroryzować okolicę zasłaniając się misją polityczną. W historii rewolucji bolszewickiej aż roi się od podobnych „czerwonych atamanów”, którzy później stawali się budowniczymi nowego ładu społecznego i politycznego.

Inną kategorię czynów stanowiły zbrodnie dokonywane przez bojówki komunistyczne kierowane przez agentów przysłanych ze wschodu, prawdopodobnie funkcjonariuszy NKWD. Pozostaje jednak problem z udowodnieniem ich obecności na tych obszarach przed wkroczeniem Armii Czerwonej. Wiedza autora książki opiera się głównie na relacjach ofiar, które z reguły nieznanymi oprawców uważały za obywateli sowieckich. Być może tak było w rzeczywistości, lecz mogą to potwierdzić jedynie dokumenty ilustrujące decyzje aparatu partyjnego lub sowieckich organów bezpieczeństwa. Przypadek zabójstwa księcia Czetwertyńskiego określa wartość relacji od poszkodowanych (s. 78-79). Kilka osób, które wypowiadały się na ten temat jako świadkowie, podawały wzajemnie wykluczające się wersje wydarzeń.

Hasła wzywające do odwetu na „polskich panach” płynące ze strony władz sowieckich — pisze autor — „trafiały w próżnię tam, gdzie nie było większych antagonizmów między społecznością polską i białoruską, gdzie przed wojną istniały dobrosąsiedzkie stosunki, niezależnie od polityki administracji kresowej i władz centralnych” (s. 119). Najwięcej ofiar było na Polesiu, gdzie występowały największe różnice społeczne i kulturowe oraz najniższy był stopień edukacji i zorganizowania politycznego ludności białoruskiej. Łatwo zatem społeczność ta poddała się propagandzie i organizacji życia publicznego przyniesionej z zewnątrz i stała się narzędziem radzieckiej polityki.

Imponujący w książce Wierzbickiego jest wykaz starć partyzantów białoruskich z regulamymi oddziałami wojska polskiego. Żaden z historyków radzieckich, mimo usilnych starań, nie zebrał tak bogatego materiału ilustrującego „walkę ludu Zachodniej Białorusi z armią polskich panów”. W większości podstawę do napisania tego czwartego rozdziału stanowiły relacje oficerów z atakowanych oddziałów. Autor książki chyba mało krytycznie potraktował te źródła informacji. Istniejący stan opisał on z punktu widzenia respondentów, a nawet przy znacznym wykorzystaniu ich terminologii. Moż-

na zatem odnieść wrażenie, że pierwszy okres wojny na wschodzie to walki wojska polskiego z białoruskimi „rebeliantami”. „Miejscowa ludność — biedniejsi Żydzi i chłopci białoruscy uzbrojeni walczyli z wojskiem na każdym kroku” — zapisał jeden z oficerów (s. 146). Są to opinie podobnie brzmiące jak dzieła propagandy radzieckiej, mówiące o interwencji Armii Czerwonej „w obronie walczącego proletariatu Zachodniej Białorusi”. Strona polska szacowała na przykład liczbę powstańców walczących w Skidlu na 200 osób. Tymczasem wojskowe źródła radzieckie mówią o 26 uczestnikach walk z Polakami (s. 201). Atakowanym żołnierzom potrzebna była legenda mówiąca o niezliczonych zastępach dobrze uzbrojonych dywersantów.

Autor książki odnotował także te relacje, które mówiły o stosowaniu zasady odpowiedzialności zbiorowej przez wojsko polskie, na przykład palenia wsi, ze strony której ostrzeliwani byli żołnierze. Za czyny nieznanych osób, którzy nie musieli być mieszkańcami wsi, karana była cała ludność. Nawet żołnierze zwracali oficerom uwagę, że były to metody stosowane przez armię okupacyjną (s. 164-165).

Wierzbicki wojnę prowadzoną przez miejscowych partyzantów przeciwko polskiej armii, policji i ochotniczym formacjom militarnym we wrześniu 1939 r. przedstawia jako wynik prawie dwudziestoletnich przygotowań miejscowych komunistów wspieranych z Moskwy i Mińska do powstania zbrojnego. Zdziwiający jest to, że wszystkie przedwojenne raporty o sytuacji na kresach północno-wschodnich sporządzane przez MSW, służby policyjne i wywiad wojskowy mówiły o tym obszarze jako całkowicie spacyfikowanym. Białoruski ruch narodowy stanowiący przeciwagę wpływom komunistycznym został całkowicie wyeliminowany przez władze polskie. Kospiracja komunistyczna okazała się jedyną formą organizacji społeczeństwa białoruskiego i — jak wynika z opisu wydarzeń września 1939 r. Marka Wierzbickiego — przygotowaną nawet do prowadzenia działań zbrojnych przeciwko regularnej armii.

Wydaje się jednak, że autor przecenia wpływy komunistów wśród miejscowych chłopów. W uwagach końcowych do czwartego rozdziału podaje szereg innych przyczyn o charakterze społecznym, ekonomicznym, politycznym i narodowym sprzyjających kumulacji agresji. Nie znając literatury białoruskiej, ani nie dysponując relacjami z drugiej strony, Wierzbicki nie dostrzegł chyba najważniejszego czynnika — stopnia poczucia upokorzenia miejscowej ludności będącego wynikiem kontaktów z „narodem panującym”. Jeszcze raz warto podkreślić słowa autora, że nie było wystąpień antypolskich tam, gdzie przed wojną stosunki między obu społecznościami układały się poprawnie. Natomiast tam, gdzie urzędnika, nauczyciela, policjanta, ziemianina lub leśniczego oddzielał od miejscowej ludności mur wzniesiony przez poczucie wyższości cywilizacyjnej, a represje uznawano za podstawową zasadę sprawowania władzy, nie trzeba było zachęty ze strony ko-

munistów, aby wywołać reakcje antypolskie. Pacyfikacja nastrojów antypaństwowych przez aparat władzy u schyłku lat trzydziestych wywołała jedynie pozorne uspokojenie i w konsekwencji wybuch agresji został odłożony w czasie. Bez źródeł białoruskich nawet tak sumiennemu badaczowi, jakim jest niewątpliwie Marek Wierzbicki, nie sposób udzielić odpowiedzi na wszystkie pytania dotyczące nagłej aktywności. na przykład „spokojnych” chłopów poleskich.

Trudno zgodzić się także z końcową tezą autora, że „okres sowieckiej okupacji w latach 1939-1941 zapoczątkował konflikt polsko-białoruski, rozgrywający się na wielu płaszczyznach i trwający aż do końca lat czterdziestych” (s. 331). Konflikt ten pojawił się znacznie wcześniej, a w okresie tym jedynie uzewnętrznił się z całą jaskrawością. I z pewnością „spowodował on nagromadzenie się niechęci po obydwu stronach, wzajemne uprzedzenia i stereotypy. O sile tych uprzedzeń świadczy chociażby fakt, że są one widoczne nawet w czasach współczesnych (np. na Białostocczyźnie)” (s. 331).

Eugeniusz Mironowicz
(Białystok)

Wojciech Śleszyński, *Okupacja sowiecka na Białostocczyźnie w latach 1939-1941. Propaganda i indoktrynacja*, wyd. Agencja Wydawnicza Benkowski, Białostockie Towarzystwo Naukowe, Białystok 2001, ss. 594

Autor prezentowanej książki jest młodym historykiem Uniwersytetu w Białymstoku. Jest on jednym z pierwszych badaczy, którzy podjęli próbę naukowego opisanie systemu władzy radzieckiej na Białostocczyźnie w latach 1939-1941. W końcu lat 80., gdy znikły wszelkie bariery polityczne uniemożliwiające podejmowanie badań drażliwych spraw dotyczących stosunków polsko-radzieckich, temat ten ze względu na zainteresowanie społeczne stał się bardzo atrakcyjnym dla historyków. Prawdziwą sensację wywołała książka Adama Sudoła *Jak Polska nie mogła być Polską. Kulisy IV rozbioru* (Bydgosz — Toruń 1993). Chociaż autor przedstawił materiał niewiele odbiegający od treści dokumentów eksponowanych w radzieckich muzeach ruchu rewolucyjnego, został uznany on za pioniera badań tego okresu. Funkcjonujące w obiegu od 1968 r. dość dobre opracowanie Marii Turlejskiej *Prawdy i fikcje. Wrzesień 1939 — grudzień 1941* (Warszawa 1968) nie wzbudzało wówczas zainteresowania, prawdopodobnie ze względu na to, że ukazało się za zgodą cenzury.

W ciągu ostatnich dziesięciu lat opublikowano wiele artykułów i kilka interesujących książek na temat obecności radzieckiej w latach 1939-1941 na obszarze województw wschodnich II Rzeczypospolitej. Znaczna część

tej literatury powstała w oparciu o materiały archiwalne udostępniane w Polsce i na Białorusi. Śleszyński prezentuje w swojej pracy tę literaturę, chociaż unika jej oceny merytorycznej, spolegliwie traktuje także poglądy autorów, którzy często aparat naukowy wykorzystywali do uwiarygodniania nienaukowych racji.

Okupacja sowiecka na Białostocczyźnie jest książką bardzo interesującą ze względu na bogaty materiał faktograficzny i ilustracyjny. Prezentowane w książce fotografie w wielu miejscach służą potwierdzeniu tez autora, często posiadają wartość autonomicznego dokumentu. Swoistą interpretację wydarzeń przedstawia także okładka książki. Na tle podobizny Stalina bratają się uśmiechnięci żołnierze Armii Czerwonej i Wehrmachtu. Była tylko jedna okazja do takiego manifestowania przyjaźni obu armii, we wrześniu 1939 r. Oznaczało to jednak likwidację przestrzeni rozdzielającej Niemcy i Związek Radziecki w postaci państwa polskiego.

Jako istotne źródło wiedzy Śleszyński wykorzystywał publikowane relacje, zwłaszcza te zebrane w czasie wojny od żołnierzy armii gen. Władysława Andersa oraz od emigrantów przebywających na Zachodzie. Wprawdzie autor sam przyznaje, że materiały te mają istotną wadę, gdyż były spisane ze wspomnień osób pokrzywdzonych przez system sowiecki, są zatem jednostronne (s. 9), lecz niekiedy wyłącznie na nich buduje kolejne akapity książki, jak te o powitaniu Armii Czerwonej przez ludność żydowską i białoruską w Zabłudowie i Choroszczy (s. 50, 55). O kolaborantach żydowskich w miejscowości Kapice koło Tykocina pisze w oparciu o relacje człowieka, który sam przyznaje, że przed wojną z kamieniem w ręku wyganiał ich ze swojej wsi podczas akcji organizowanej przez Stronnictwo Narodowe (s. 68). Wprawdzie zaraz podkreśla, że nie wszyscy Żydzi i Białorusini pragnęli rządów sowieckich na Białostocczyźnie, ale u czytelnika z pewnością pozostanie wrażenie, że jedynie Polacy zachowali się inaczej, obcoplemieńcy zaś dali wyraz obojętności lub wrogości wobec państwa polskiego. Niewątpliwie prawdą jest, że większość Białorusinów, jak i Żydów, z nadzieją przyjmowała zmiany polityczne, jakie następowały w 1939 r., a ich manifestacyjne reakcje na widok wkraczających oddziałów radzieckich mogłyby być logiczną konsekwencją sympatii politycznych. Jednak bliższe przyjrzenie się samej procedurze organizacji powitania i stawiania bram triumfalnych oraz składu delegacji witających czerwonoarmistów i czekistów „w imieniu ludu pracującego Zachodniej Białorusi” burzy prosty obraz utrwalany przez autorytety naukowe. We wspomnianym Zabłudowie i Choroszczy polscy komuniści nie dali się zdominować białoruskim towarzyszom. W następnych miesiącach, w czasie tworzenia aparatu władzy radzieckiej, lud polski w tych miasteczkach miał jedynie konkurencję żydowską. Białorusinów nie było w miejscowych „sowietach” czy „rajis polkoma” nie dlatego, że nie chcieli tam być, a jedynie dlatego, że prawie nie

było ich przed 1939 r. wśród mieszkańców ani Zabłudowa, ani Choroszczy. Jako chłopci zaś nie byli przygotowani do pracy w administracji, nawet sowieckiej. Wyjątek stanowiły formacje milicji, gdzie rzeczywiście występowała nadreprezentacja żydowska i białoruska.

Prawdą jest także, jak pisze Śleszyński, że ludność polska w większości z niechęcią lub wrogością odnosiła się do wojska i przedstawicieli aparatu władzy radzieckiej. Niepotrzebnie jednak historycy polscy unikają poruszania problemu udziału ludności polskiej w szeregach szczerze przez nią znieawidzonej władzy. Przeciętny mieszkaniec Zabłudowa, Drohiczyzna, czy Jedwabnego miał świadomość, że państwo polskie przestało istnieć, po dwudziestoletniej przerwie ponownie wróciła do jego miasteczka Rosja, której czasu trwania w tym miejscu nikt nie mógł przewidzieć. Normalnym przejawem zachowania się większości ludzi było poszukiwanie sposobu znośnej egzystencji. Udział w szeregach władzy uważany był za dobrą formę ustawienia się w życiu. Polacy w 1939 czy 1940 r. wiedzieli o tym lepiej niż Białorusini. Po 1941 r. kolaborantów widziano już tylko wśród Żydów i Białorusinów. Takie postrzeganie historii trafiło także do literatury naukowej, chociaż badacze polscy nigdy nie podejmowali próby określenia udziału poszczególnych narodowości w sowieckim aparacie władzy.

Śleszyński zauważa wprawdzie nielicznych Polaków współpracujących z sowietami, lecz zaznacza, że chodzi wyłącznie o komunistów, kryminalistów i karierowiczów (s. 56). Białorusini mieli współpracować z pobudek ideowych i ekonomicznych. Zbigniew Skrzypkowski, autor bardzo ciekawych wspomnień z Drohiczyzna, również zwracał głównie uwagę na obecność Żydów i Białorusinów wśród osób współpracujących z radzieckim aparatem władzy. Z ubolewaniem zaznaczył jednak, że aparat ten w dużej części tworzony był przez Polaków, „zacnych obywateli miasteczka”¹.

Zasadnicza część pracy poświęcona jest organizacji radzieckiego systemu propagandowego. Szczególną wartością dla historyków i politologów ma rozdział III poświęcony kampanii wyborczej i technice głosowania podczas wyborów deputowanych do Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Białorusi jesienią 1939 r. Większość form mobilizacji społeczeństwa i metod manipulacji w trakcie głosowania opisanych przez Śleszyńskiego w 1939 r. powszechnie wykorzystywano w Polsce Ludowej, a obecnie także na Białorusi. System stworzony w okresie stalinowskim okazał się niezwykle trwałym i niezawodnym, zapewniającym sukces wyborczy każdemu dyktatorskiemu reżimowi i pozwalający większości obywateli mieć poczucie uczestnictwa w wyborach, których w zasadzie nie było. Podróże organizatorów wyborów z urną do obywateli lub głosowanie w imieniu całej rodziny zapewniało stuprocentową frekwencję jeszcze w gierkowskiej Polsce.

¹ Z. Skrzypkowski, *Przyszliśmy was wyswobodzić. Drohiczyńskie wspomnienia z lat niewoli*, Warszawa 1991, s. 28.

Interesującym materiałem do analiz jest treść samej propagandy i haseł wyborczych. Stopień demagogii i hipokryzji w niej zawartych niewiele jednak różni się od propagandy w wyborach demokratycznych. Między systemem totalitarnym i demokratycznym występuje jednak zasadnicza różnica. W pierwszym przypadku adresat ma tylko jedno źródło propagandy, w drugim kilka, najczęściej zwalczających się wzajemnie.

Śleszyński przyjął koncepcję pracy bardzo charakterystyczną dla większości młodych historyków, polegającą na poszukiwaniu potwierdzenia dla wysuwanych tez w postaci publikowania dokumentów w całości lub długich ich fragmentów. O ile odczytanie tekstu nie sprawia trudności specjalistom z danej dziedziny wiedzy, postronnym czytelnikom może wydać się on swoistym szyfrogramem. Publikowanie obok siebie 15-punktowego *Zarządzenia w sprawie przygotowań obrad Zgromadzenia* i 37-punktowego *Planu posiedzeń Zgromadzenia Ludowego Białorusi Zachodniej* (s. 114-116) nadaje fragmentom książki cech charakterystycznych dla zbioru dokumentów i niepotrzebnie ją wydłuża. Nie ma także istotnego znaczenia dla przedstawianego tematu odnotowywanie takich faktów jak na przykład czas przerwy obiadowej podczas obrad tegoż Zgromadzenia. W gąszczu mało istotnych szczegółów gubi się główne przesłanie książki — istota sowieckiego systemu propagandowego, będącego obok policji politycznej głównym narzędziem władzy bolszewików.

Najciekawsze fragmenty pracy, a jednocześnie niekiedy najbardziej kontrowersyjne poświęcone są radzieckiej polityce narodowościowej (rozdz. 8, cz. I). Obok trafnej periodyzacji polityki narodowościowej w dwuletnim okresie oraz wskazań najistotniejszych jej elementów występują budzące zdziwienie uogólnienia. Zdaniem autora „pierwszy okres okupacji charakteryzował się zwalczaniem wszelkich przejawów polskość”, a jednocześnie „faworyzowaniem żywiołu białoruskiego” (s. 259). Można zgodzić się z drugą częścią tej tezy, lecz trudno znaleźć fakty (Śleszyński ich też nie podaje) mówiące o zwalczaniu wszelkich przejawów polskości. sowieckie szkoły polskie nie były bynajmniej fikcją, tak jak białoruskie. Tworzono je także na terenach zamieszkałych przez białoruskojęzyczną ludność katolicką.

Dobrze natomiast stało się, że autor zauważył zmianę polityki radzieckiej w stosunku do Polaków w 1940 r. Wiązało się to z projektem budowy Polskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Konsekwencją tego faktu było faworyzowanie Polaków w takim samym stopniu, jak wcześniej Białorusinów. Wiele wskazuje na to, że znaczna część Zachodniej Białorusi miała być ceną za pozyskanie sympatii Polaków dla przyszłej radzieckiej Polski. Wcześniej taki wariant polityki zrealizowano w stosunku do Litwinów, oddając im Wileńszczyznę wraz z 300 tysiącami mieszkańców i próbując w ten sposób neutralizować nastroje związane ze zmianą statusu politycznego państwa litewskiego. Mylnie jednak zakłada Śleszyński, że projekt powołania

radzieckiego państwa polskiego zrodził się pod wpływem zmieniającej się sytuacji międzynarodowej. Niemal wszystkie inwestycje wojskowe rozpoczęte w 1939 r. planowano z myślą o prowadzeniu działań ofensywnych, w wyniku których miał narodzić się nowy ład europejski. W radzieckiej Europie było miejsce dla radzieckiej Polski.

Niezbyt trafnie opisują rzeczywistość takie określenia, jak „szafowanie w pierwszym okresie okupacji nacjonalistycznymi hasłami białoruskimi” lub „nacjonalistycznemu uniesieniu pierwszych dni okupacji poddała się znaczna część inteligencji białoruskiej” (s. 262). Trudno podejrzewać autora, że nie rozumie słowa nacjonalizm. Hasła o wyzwoleniu narodowym Białorusinów głoszone były raczej z myślą nie o przekonaniu miejscowej ludności, lecz głównie na użytek międzynarodowej opinii publicznej. Natomiast inteligencja białoruska, którą można podejrzewać, że poddała się „nacjonalistycznemu uniesieniu”, rzeczywiście akceptowała wszystko to, co stało się po 17 września 1939 r., lecz uciekała do niemieckiej strefy wpływów. Nie było w II Rzeczypospolitej liczących się białoruskich organizacji, które by akceptowały stan zaistniały w wyniku traktatu ryskiego. Dlatego nie tylko nacjonałiści akceptowali zjednoczenie ziem białoruskich. Przyjmowano to jako krok we właściwym kierunku nawet wtedy, gdy dokonało się to w warunkach okupacji przez jednego z sąsiadów. Nacjonałiści powszechnie zresztą oczekiwali szybkiej zmiany układu politycznego w Europie Wschodniej, a głównego sojusznika w tworzeniu białoruskiego państwa narodowego upatrywali w Niemczech.

Niesłusznie do „nacjonalistycznie nastawionej inteligencji” Śleszyński zaliczył Antona Łuckiewicza (s. 262). Nie uczynił on niczego innego, niż głosił przez kilkanaście lat na łamach legalnej prasy ukazującej się za zgodą polskiej cenzury, niekiedy za pieniądze polskiej administracji.

Marginalizacja problemu białoruskiego na Białostocczyźnie — likwidacja szkolnictwa, wydawnictw i pism w języku białoruskim — prawdopodobnie wiązała się z planami włączenia tego obszaru do przyszłej radzieckiej Polski. W drugiej połowie 1940 r. radykalnie zmniejszono druk podręczników do szkół białoruskich i jednocześnie radykalnie zwiększono nakłady podręczników do szkół polskich.

Słowa uznania należą się natomiast autorowi za rozdział *Obraz obywatela sowieckiego w opinii ludności polskiej na Białostocczyźnie jako forma obronna przeciwko sowietyzacji* (s. 295-308). Sam tytuł rozdziału wskazuje, że wizerunek przybysza ze wschodu kształtowany był jako jeden z elementów wojny przeciwko obcemu panowaniu. Śleszyński starał się przede wszystkim odpowiedzieć na pytanie na ile ten zdecydowanie negatywny obraz był odbiciem stanu rzeczywistego, a na ile zmitologizowanym wizerunkiem „mającym uwiarygodnić niższość cywilizacyjną najeźdźcy, tak potrzebną do samodowartościowania” (s. 296). „Blizsze kontakty z obywate-

lami sowieckimi — pisze autor — pozwalały obywatelom polskim poznać prawdziwe oblicze tych ludzi, skrzętnie ukrywane w obawie przed denuncjacjami i represjami. (...) Obraz obywatela sowieckiego został ukształtowany z punktu widzenia interesów Polski i światopoglądu Polaków. (...) W interesie Polaków leżało przedstawienie go w jak najgorszym świetle, bowiem im gorszy, prymitywniejszy był obraz ZSRS i jego obywateli, tym większa stawała się szansa na odzyskanie niepodległości”.

Część druga pracy, o formach i technikach propagandy, pozwala czytelnikowi zrozumieć istotę totalitarnego oddziaływania na świadomość obywateli. Film i radio po raz pierwszy zostały docenione jako najskuteczniejsze środki oddziaływania na świadomość wielkich grup społecznych. Niewątpliwie system stalinowski dostarczył wzorców do mobilizacji opinii publicznej nie tylko reżimom dyktatorskim. Fakty przedstawione przez Śleszyńskiego stanowią znakomity materiał do porównań logiki systemów propagandowych w XX wieku wykorzystywanych zarówno przez dyktatorów, jak i demokratów.

Eugeniusz Mironowicz
(Białystok)

Пра магчымасць дыялогу паміж беларускімі гісторыкамі

Не бі чужога цэла — будзе сваё цэла.
(З. Санько, *Малы руска-беларускі слоўнік прыказак, прымавак і фразем*, Мінск 1991, с. 30)

Не копаи под другом своим ямы,
Сам ввалишься в ню.
Не став Амане Мардохею шибенице,
Сам повиснеш на ней.
(Францыск Скарына, *Книги Есѣфер*, Прага 1519, арк. 2 адв.)

У 17 нумары паважанага навуковага часопіса „Białoruskie Zeszyty Historyczne” (далей: ВЗН) у раздзеле „Рэцэнзіі” быў надрукаваны тэкст Аляксандра Краўцэвіча *Пра культуру навуковага даследавання гісторыі*, дзе ён як на асабістых ворагаў абрынуўся на сваіх калегаў — аўтараў дадзенага ліста, абвінаваціў іх у некультурнасці, неадукаванасці, непрафесійнасці і „нізкай культуры навуковага мыслення”. Вось так лёгка паставіў нам „дыягназ” адзін з лепшых „дактароў” гістарычнай навукі Беларусі. А за што? Толькі за тое, што мы вырашылі выказаць уласны погляд на цікавую праблему — генезіс Вялікага Княства Літоўскага і напісаць навуковую рэцэнзію на манаграфічнае даследаванне А. Краўцэвіча *Стварэнне Вялікага Княства Лі-*

тоўскага, 2-е выданне якога выйшла ў Жэшаве ў 2000 годзе (далей: *Стварэнне*), а таксама апублікавалі ў свой час уласнае даследаванне „Да пытання аб пачатках Вялікага Княства Літоўскага ў сярэдзіне XIII ст. (яшчэ адна версія канструявання мінуўшчыны)” (ВЗН, nr 11, s.18-44). Толькі на сваё няшчасце не ведалі мы, што гэта тэма закрытая, бо Аляксандр Краўцэвіч ужо на Беларусі пра генезіс ВКЛ напісаў. Дарэчы, чытач на старонках кнігі гарадзенскага гісторыка не знойдзе прынятых у навуковай этыцы слоў накшталт „наша канцэпцыя (альбо пункт гледжання) не вырашае канчаткова праблему генезісу ВКЛ”, „з’яўляецца адной з праўдападобных”, „аўтар адкрыты да дыскусіі і з прыемнасцю выслухае іншыя думкі і меркаванні”.

Пасля апублікавання вышэйзгаданага тэкста А. Краўцэвіча ў „*Białoruskich Zeszytach Historycznych*” навуковая дыскусія з ім губляе сэнс, бо аргументы і аўтарытэтныя меркаванні (па-за асабістамі) для яго не існуюць. Аднак у сваім адказе нам хацелася б закрануць тэму культуры палемікі і навуковай этыкі.

Лепей за ўсё чытачу ў гэтай штучна створанай праблеме дапамогуць разабрацца фрагменты тэкстаў са старонак ВЗН Генадзя Семянчука і Аляксея Шаланды, з аднаго боку, і Аляксандра Краўцэвіча, з іншага.

„У дадзенай сітуацыі патрабуецца больш грунтоўны аналіз багатага археалагічнага матэрыялу з Беларускага Панямоння і суседніх тэрыторый. Не выключана, што яго вынікі пацвердзяць меркаванні А. Краўцэвіча, што будзе вельмі важна для беларускай навукі. Для нас гэта мае не меншае значэнне, чым для самога аўтара. Мусім зазначыць, што варта ўвагі і даволі перспектыўная канцэпцыя аб стварэнні Вялікага Княства Літоўскага А. Краўцэвіча мае ўсе правы на існаванне. Больш таго, яна сталася штуршком новага перыяду вывучэння гэтай складанай і важнай праблемы. Як кожная новая канцэпцыя яна выклікае дыскусію, удакладненні і гэта вельмі добра”. Так гучыць апошні абзац з рэцэнзіі Г. Семянчука і А. Шаланды на кнігу А. Краўцэвіча (ВЗН, nr 16, s. 235). Мы і цяпер не адмаўляемся ад гэтых слоў.

„Бліжэйшае знаёмства з двума памянёнымі артыкуламі Г. Семянчука і А. Шаланды прыводзяць да высновы, што ў іх аўтары, на жаль, дэманструюць слабую знаёмасць з тэмай дыскусіі (а тэма складаная — генезіс ВКЛ) і агульную нізкую культуру навуковага мыслення. У выпадку з названымі артыкуламі мы маем дачыненне хутчэй з імітацыяй навуковага тэксту (вылучана А. Краўцэвічам). Адзінай несумненнай вартасцю бачыцца тое, што на прыкладзе гэтых тэкстаў можна вучыць студэнтаў, як не трэба рабіць навуковае даследаванне”. А гэта апошні абзац тэкста А. Краўцэвіча *Пра культуру навуковага даследавання* (ВЗН, nr17, s. 269). Без каментарыяў.

„Кніга А.Краўцэвіча вылучаецца актуальнасцю даследавання праблемы для беларускай гістарычнай навукі. Смеласць у пачынанні аўтара толькі вігаецца. Другая важная рыса кнігі А. Краўцэвіча — канцэптуальнасць. (...) Станоўчым бокам кнігі А. Краўцэвіча неабходна лічыць інтэрдyscyплінарнасць і комплекснасць пры даследаванні пастаўленых праблем (с. 227). Важна адзначыць, што кніга А. Краўцэвіча напісана з пазіцыі беларускага народу. Менавіта беларускага погляду на пачаткі і гісторыю Вялікага Княства Літоўскага заўсёды не хапала сярод літоўскага, польскага, расейскага і савецкага (с. 238). Алесь Краўцэвіч выказаў вельмі правільную тэзу аб славяна-балцкіх кантактах у даволі шырокай зоне Сярэдняга і Верхняга Панямоння, якія магчыма былі падставой генезісу ВКЛ. Аднак, яго аргументацыя патрабуе дапрацоўкі” (с. 230-231). У такіх выразях Г. Семянчук і А. Шаланда характарызуюць кнігу А. Краўцэвіча.

„Менавіта такі спосаб рэканструкцыі гістарычнага мінулага можна назваць „фантазіяй на гістарычную тэму” і, здаецца, гэта яшчэ даволі лагодная дэфініцыя (с. 265). На першы погляд навуковападобна выглядае таксама крытыка тэзы пра верагоднае заснаванне першых паселішчаў на месцы будучых панёманскіх гарадоў славянамі-язычнікамі, уцёкшымі ад прымусовай хрысціянізацыі ў канцы 10 ст. (с. 266). Даволі цяжка адказваць і на некаторыя іншыя навуковападобныя заўвагі, напрыклад, пра „абсалютызацыю мірнага характару балта-славянскіх узаемадачынненняў у 10-13 стст” (с. 267). У падобных выразях адказвае А. Краўцэвіч сваім апанентам — Г. Семянчуку і А. Шаландзе.

Натуральна, што больш увагі наш апанент у сваім тэксе прысвяціў крытыцы рэцэнзіі (ВЗН, nr 16), а не артыкулу (ВЗН, nr 11). Узіяўшы з яго толькі адну з высноў, адкінуўшы сістэму аргументацыі і аналізу, новыя падыходы і новую літаратуру прадстаўленую аўтарамі артыкула, абвінаваціў іх у „навуковай фантазіі”. Высвятляецца, што прычынай падобнай рэзкай крытыкі нашай высновы з боку А. Краўцэвіча з’яўляюцца пэўныя дапушчэнні, зробленыя намі пры напісанні сваёй версіі генезісу ВКЛ. Дарэчы, са слоў Краўцэвіча вынікае, што мы не маем права на гіпотэзу: „Па ходзе справы яны (Г. Семянчук і А. Шаланда — *дабаўлена аўтарамі*) падвышаюць сваё „дапаўненне” ў ранг „нашай версіі генезісу Вялікага Княства Літоўскага” і забываюцца дадаваць слова „верагодна” да наступных сваіх палажэнняў, такіх як „Вялікае Княства Літоўскае ад самага пачатку мела славяна-балцкі характар і змешаную дынастыю і г.д.” (ВЗН, nr 17, s. 265). Аднак і ў аўтара манаграфіі *Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага* чытач таксама не знойдзе слова „верагодна” ў падобнай сітуацыі: „ВКЛ з самага пачатку было біэтнічнай дзяржавай з дамінаваннем

усходнеславянскага элемента”. Гэтымі словамі заканчвае сваю кнігу Аляксандр Краўцэвіч (*Стварэнне*, с.180).

А як разумець наступную ўпэўненасць А. Краўцэвіча: „Толькі на гэты раз вядома, дзе знаходзілася аўкштоцкае ўладанне вялікага князя (маецца на ўвазе Трайдэна — Г. С., А. Ш.). Цэнтрам яго было Кернава — буйнае паселішча, магчыма, нават горад, як засведчылі археалагічныя раскопкі” (*Старэнне*, с.169). Толькі ніводны чалавек не знойдзе ў ніводнай крыніцы пацверджанняў гэтым словам. Таксама не знаходзім спасылкаў на папярэднікаў альбо на крыніцы і ў тэксце А. Краўцэвіча. Можна падумаць, што гэта яго арыгінальная думка. Але ж праўда такая, што першым падобнае меркаванне выказаў Ул. Пашута ў сваёй кнізе *Образование Литовского государства* (Масква 1959, с. 262). А гэта ўжо пахне плагіятам.

Дарэчы, менавіта на выкарыстоўванні думак і высноў папярэднікаў пабудавана большая частка так званага самастойнага даследавання А. Краўцэвіча *Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага*, у чым ён сам не раз прызнаецца. Падмацуем нашыя назіранні аналізам раздзела 2.2. „Лакалізацыя сярэднявечнай Літвы” (*Стварэнне*, с. 104-128). Тут аўтар прапануе чытачам гістарыяграфічны аналіз прац папярэднікаў, прычым прымаючы думкі, якія пасуюць яго канцэпцыі і крытыкуючы іншыя погляды. Найбольш канцэпцыі А. Краўцэвіча пасуюць меркаванні М. Любаўскага, М. Спірыдонова і Зб. Вайтквяка. Не прымаюцца пазіцыі Г. Лаўмяньскага, Е. Ахманьскага, М. Ермаловіча, Э. Гудавічуса, А. Лухтана і В. Ушынскаса. На падставе гістарыяграфічных камбінацый, а не самастойнага аналізу пісьмовых і археалагічных крыніцаў, А. Краўцэвіч і намаляваў сваю лакалізацыю сярэднявечнай Літвы. Заўважым толькі два цікавы моманты, звязаныя з яго навуковай этыкай. На с. 125-126 кнігі *Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага* А. Краўцэвіч пазітыўна ацэньвае лакалізацыю Аўкштоты, зробленую Паўлам Урбанам і ў спасылцы адзначае: „У папярэдний публікацыі (*Праблемы лакалізацыі сярэднявечнай Літвы*, ВЗН, 1997, nr 8, с. 19) я выказваў трохі іншую ацэнку высноў П. Урбана, якую тут удакладняю”. Гэтая „ацэнка” гучала тады наступным чынам: „Высновы П. Урбана не могуць быць прынятыя за дакладныя”. Прычым чытач не знойдзе тлумачэнняў, чаму адбылася рэзкая перамена пазіцыі А. Краўцэвіча адносна поглядаў П. Урбана. Цудоўны прыклад для студэнтаў, як можна мяняць свае пазіцыі — учора высновы П. Урбана „не могуць быць прынятыя”, а сёння — могуць.

Другі момант. „Дадам яшчэ, што для археолагаў размяшчэнне Літвы Ермаловічам ураёне бедным на ўмацаваныя паселішчы-гарадзішчы выглядае непераканаўчым, паколькі не згаджаецца са

значнай мілітарнай сілай гэтай вобласці, зафіксаванай пісьмовымі крыніцамі” (*Стварэнне*, с.122). З дадзенай характарыстыкай трэба згадзіцца. Толькі вось праблема: вызначанае Краўцэвічам геаграфічнае размяшчэнне Літвы і намалёванае на карце 4 „Лакалізацыя сярэднявечнай Літвы”, пры пераносе на карту 3 „Балты і славяне на Панямонні ў 11-14 стст.”, паказвае гэты раён бедным на ўмацаваныя паселішчы-гарадзішчы. Іх мы налічылі толькі 2 — Свір і Гальшаны. Пры чым першае мае арыгінальную этнічную інтэрпрэтацыю — „паводле легенды, замак князя Даўмонта — 13 ст.” А паводле крыніцаў? Так што для спецыялістаў лакалізацыя Літвы, прапанаваная А. Краўцэвічам, зыходзячы з яго логікі, таксама не пераканаўчая і не арыгінальная.

У эмацыйным парыве знішчыць Г. Семянчука і А. Шаланду як навукоўцаў і як спецыялістаў ад часоў пачатковай гісторыі ВКЛ паважаны Алесь Краўцэвіч часам „дукавіць”, а часам адкрыта хлусіць.

Адзін з прыкладаў. У рэцэнзіі-пагроме ў № 17 ВЗН на стар. 266 ён піша: „На першы погляд навуковападобна выглядае таксама крытыка тэзы (А. Краўцэвіча — Г. С., А. Ш.) пра верагоднае заснаванне першых паселішчаў на месцы будучых панёманскіх гарадоў славянамі язычнікамі, уцёкшымі ад прымусовай хрысціянізацыі ў канцы 10 ст.” (вылучана — Г. С., А. Ш.). А ў кнізе *Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага* (с. 85) чытаем: „Актывізацыя славянскага, дакладней усходнеславянскага каланізацыйнага руху на Панямонні зафіксавана прыблізна з канца 10 — пачатку 11 ст. Менавіта ў гэты час усходнімі славянамі былі заснаваны асноўныя гарады рэгіёна (вылучана — Г. С., А. Ш.), захаваўшыя сваё значэнне да сёняшняга дня: Наваградак, Гародня, Ваўкавыск, Слонім, падобна і Вільня”. Як бачым, тэрмін „гарады” зменены на „паселішчы”. Для спецыяліста гэта вялікая розніца. (Дарэчы, у гэтым месцы карыстаемся магчымасцю выправіць прыкрую тэхнічную памылку ў тэксе нашай рэцэнзіі, дзе замест словазлучэння „ў нейкай ступені”, павінна чытацца „ў неjakім разе”: „Менавіта па іншыятыве князёў будаваліся новыя адміністрацыйныя, вайсковыя і культурныя цэнтры, а ў неjakім разе не стыхійна, эмігрантамі-паганцамі”. Нагадаем, што гістарычная і археалагічная навука не ведаюць шляху ўтварэння гарадоў у раннім сярэднявеччы, прапанаванага А. Краўцэвічам. Раім прачытаць кнігі М. Ціхамірава, П. Талочкі, Г. Штыхава, Я. Звяругі, В. Сядова і інш., дзе не знойдзецца ні слова пра тое, што ў выніку „стыхійнай каланізацыі славянаў” балцкіх тэрыторый узніклі гарады. Суіснаванне ў адным сярэднявечным горадзе хрысціян і язычнікаў (славянаў і балтаў), асабліва на першых этапах горадабудаўніцтва — факт бяспрэчны, і мы поўнасцю па-

дзяляем высновы Фрыды Гурэвіч і Яраслава Звяругі на гэты конт. Аднак змешанае хрысціянска-язычніцкае насельніцтва раннесярэднявечных гарадоў у Беларускім Панямонні не тое самае, што ўзнікненне горада шляхам вольнага перасялення славянаў язычнікаў з поўдня альбо з усходу.

Другі прыклад аргументацыі А. Краўцэвіча, дзе ён прыпісвае нам тое, чаго мы ўвогуле не пісалі, папросту дадумвае за нас. „Вышэй-прыведзены выраз яшчэ ўкладаецца ў рамкі навуковага даследавання (вось гэты выраз: —Утварэнне ВКЛ адбылася шляхам аб’яднання Наваградскага княства і ўладанняў князя Міндоўга ў выніку верагоднага шлюбу апошняга з дачкой Ізяслава Наваградскага, іншымі словамі шляхам славяна-балцкай дынастычнай уніі — менавіта дадзеная выснова выклікала ў нашага апанента найбольш абурэнняў і крытыкі. Пры тым, што ён яе асабіста „ўкладае ў рамкі навуковага даследавання. — Г. С., А. Ш.), аднак навуковец не мае права заходзіць далей, бо адзінае, што крыніцы паведамляюць пра князя Ізяслава — ягонае імя. Меркаванні пра шлюб дачкі Ізяслава з Міндоўгам абапіраецца на шэрагу дапушчэнняў: 1. Што Ізяслаў быў славянінам, а не ахрышчаным балтам. Пра Ізяслава як хрышчанага балта дапушчэнне робіць сам А. Краўцэвіч (*Стварэнне*, с. 144). Дзякуем, але мы не патрабуем чужой славы. Толькі Краўцэвіч не знойдзе ніводнага Ізяслава нават сярод ахрышчаных у 14 і 15 ст. балтаў. А як гэты „ахрышчаны балт” з’явіўся ў Наваградку? 2. Што ў Ізяслава былі дзеці. Так, мы гэта дапускаем, бо не можам дапусціць, каб князем „самага значнага горада рэгіёна ў 13 ст.” (азначэнне А. Краўцэвіча, *Стварэнне*, с. 132) быў нежанаты чалавек. Такого гісторыя не ведала. Выключэнне — манах Вайшэлк. 3. Што ў яго не было сыноў-спадкаемцаў, а адныя дачкі (дачка). Паважаны А. Краўцэвіч, навошта паўтараць пункт 2, толькі іншымі словамі, і дамысліваць за нас. Так, мы дапускаем, што ў Ізяслава былі дзеці і сярод іх была хоць адна дачка. 4. Што Міндоўг з ёй ажаніўся. Так, дапускаем, бо шлюб у сярэднявеччы — надзейны спосаб для легітымнага пераймання ўлады. 5. Што Вайшэлк быў дзіцём гэтага шлюбу. Так, дапускаем, бо ён быў значна старэйшы за іншых сыноў Міндоўга, сваіх зводных братоў Руклю і Рэпэклі. А яшчэ ад гэтага шлюбу была дачка, будучая жонка Шварна Данілавіча, пра што паведамляюць крыніцы. 6. Што некуды падзелася жонка Міндоўга, забраная ў забігага Міндоўгам князя Вішымунта Булевіча. А тут паважаны доктар гістарычных навук ужо ўвогуле пачаў забывацца ў сваіх фантазіях, дапушчэннях і дадумваннях за нас. Па-першае, нікуды яна не падзелася, а стала другой (наступнай) жонкай Міндоўга, калі старэйшы сын Вайшэлак быў дарос-

лым чалавекам. Падзея гэта адбылася недзе пасля 1251 г., бо, як падае А. Краўцэвіч, „князь Вішымонт загінуў у 1251 г. у бітве з войскам Міндоўга” (*Стварэнне*, с. 151, сп. 346). Новая жонка нарадзіла яму двух сыноў — Руклю і Рэпекля, якія былі зводнымі братамі Вайшэлка і яго роднай сястры. Менавіта з малодшымі сынамі і быў забіты Міндоўг сваім сваяком па жонках Даўмонтам. Па-другое, калі падобным выразам А. Краўцэвіч намякае, што яна магла быць маці Вайшэлака, дык няхай напіша пра гэта і хоць трохі абгрунтуе. Такім чынам, з шасці пытанняў да нас тры Краўцэвіч высмактаў з пальца альбо дадумаў („дапусціў”) з уласных разважанняў.

„Знаёмства нават з прыгладжаным, прызначаным для паказу шырокаму свету, варыянтам рэцэнзіі пакідае цяжкае ўражанне найперш па прычыне яе агрэсіўнасці. Да таго ж відавочны нізкі ўзровень культуры навуковай дыскусіі, менавіта, некарэктнае цытаванне рэцэнзуемай працы, прыпісванне аўтару матывацыі, думак, меркаванняў, высноваў, якіх ён у працы не выказаў... Усё гэта, папершае, выводзіць даную рэцэнзію яўна ніжэй за дапушчальны ўзровень навуковай дыскусіі; па-другое, адбівае ахвоту ў падобнай дыскусіі ўдзельнічаць”, — такія правільныя і мудрыя словы напісаў гарадзенскі гісторык Аляксандр Краўцэвіч, апраўдваючыся і баронячыся ад нападкаў лігоўскага гісторыка Артураса Дубоніса. (гл. Аляксандр Краўцэвіч. *Дыскусія ці сварка? Пра магчымасці дыялогу паміж беларускімі і летувіскімі гісторыкамі*, [у:] *Гістарычны альманах*, т. 5, 2001, с. 171-172). Мы ахвотна падпісваемся пад гэтымі словамі, адпраўляючы іх на самааналіз аўтару рэцэнзіі *Пра культуру навуковага даследавання гісторыі*. Толькі культурны і стрыманы тон Аляксандра Краўцэвіча ў адказе лігоўскаму калегу рэзка змяняецца ў адказе сваім беларускім калегам. Тут дарэчы будзе ўзгадаць прымаўку „бі сваіх, каб чужыя баяліся”.

Аляксандр Краўцэвіч у сваёй рэцэнзіі піша, што ім зроблены „элементарны аналіз” археалагічных крыніцаў. На такое шчырае прызнанне асмеліцца не кожны! (BZH, nr 17, s. 265). Сапраўды, вылучыць з 9 кнігаў і 1 спецыяльнага артыкула археалагічныя помнікі, якія не адносяцца да каменнага, бронзавага альбо ранняга жалезнага часу, і іх картаграфаванне вымагае доўгіх і цяжкіх разважанняў і глыбокай прафесійнай падрыхтоўкі. „Пры выкарыстанні падобных матэрыялаў (маюцца на ўвазе археалагічныя — Г. С., А. Ш.) элементарная навуковая культура прадугледжвае максімальна дакладную перадачу фармулёўкі гэтай інтэрпрэтацыі (вылучана А. Краўцэвічам). У спісе археалагічных помнікаў у маёй кнізе падаецца спасылка на крыніцу інфармацыі і дакладная перадача (вылучана А. Краўцэвічам) высноваў яе аўтара, у тым ліку яго дапуш-

чэнняў і сумненняў” (ВЗН, нр 17, s. 266). Вось такі арыгінальны метадад навуковага даследавання прапануе наш апанент. Бяры кнігі, выпісвай, што датычыцца тваёй тэмы, з сумненнямі і дапушчэннямі (Аляксандр Краўцэвіч сабе дазваляе выкарыстоўваць „дапушчацельную” інфармацыю іншых аўтараў), картаграфуй і рабі патрэбныя высновы, нават калі інфармацыя не пэўная, састарэлая і не адпавядае сучаснаму стану ведаў.

І не трэба зноў „лукавіць” аб цудоўным „нараджэнні самой думкі пабудовы такіх картаў” (ВЗН, нр 17, s. 266). Падобны метадад (картаграфаванне помнікаў альбо рэчаў рознай культурнай альбо этнічнай прыналежнасці) у археалогіі існуе ад часоў А. А. Спішына, г.зн. з канца 19 ст. Праўда, адносна тэрыторыі Беларускага Пянімоння археалагічныя карты А. Краўцэвіча першыя, таму не пазбаўлены памылак. І не трэба саркастычна прасіць літасці, паважаны Аляксандр Канстанцінавіч! На „элементарных аналізах” нават геній не пабудуе трывалай канцэпцыі альбо канструкцыі.

Можна было б множыць прыклады і падобным чынам пераняць „лепшыя” рысы культуры дыскусіі з апанентамі і адносінаў да іншых думак ад А. Краўцэвіча. Аляксандр Краўцэвіч у сваім тэксе адносна нашага артыкула і нашай рэцэнзіі паводзіць сябе як сапраўдны **бальшавік**. Прыніжэнне апанента рэзкімі абразлівымі словамі, нецярпенне, адмаўленне існавання іншай думкі, пустая эмацыйная рыторыка, а часам звычайны падман — характэрныя рысы паводзінаў падобных асобаў. Толькі, дзякуй Богу, „бальшавікі” і „бальшавіцкія метады”, як у жыцці, так і ў навуцы, ужо не паляхаюць. Новыя тэксты і генерыраванне арыгінальных ідэй, якія не залежаць ад пазіцыі і меркаванняў іншых гісторыкаў, — самая лепшая зброя супраць „бальшавізму” ў беларускай гістарычнай навуцы. Тым цынічнай выглядае ўвесь пафас выступленняў і змаганняў Аляксандра Краўцэвіча за сапраўдную беларускую нацыянальную гістарыяграфію (Гл. Аляксандр Краўцэвіч. *Праблемы гістарычнай навукі на Беларусі*, [у:] *Гістарычны альманах*, т. 4, 2001, с. 6-13). Можна канстатаваць, што колькасць „гісторыкаў-прапагандыстаў”, на якіх злосна накідваецца Аляксандр Краўцэвіч у вышэйназваным артыкуле, на Беларусі павялічылася як мінімум на аднаго. Калі „герой” яго артыкула дагэтуль прапагандуюць ідэі камуністычнай і савецкай сістэмы, дык Аляксандр Краўцэвіч прапагандуе свае ўласныя. Такую выснову можна зрабіць прачытаўшы і прааналізаваўшы большасць тэкстаў гарадзенскага гісторыка за гады пасля абароны ім у снежні 1998 г. доктарскай дысертацыі. Нам вядомыя выдадзеныя друкам прамова на абароне дысертацыі (*Гістарычны альманах*, Гродна 1999, т. 2, с. 88-98); 4 адказы асобам, якія

рашыліся выказацца крытычна наконт яго кнігі (дарэчы, станоўчых рэцэнзій мы не ведаем) — Валянціну Насевічу („Беларускі гістарычны агляд”, 1998, т. 5, сшытак 2 (9), с. 448-454), Міхаілу Спірыдонаву (*Гістарычны альманах*, Гродна 1999, т. 2, с. 103-106), Артурасу Дубонісу (*Гістарычны альманах*, Гродна 2001, т. 5, с. 168-172), Генадзю Семянчуку разам з Аляксеем Шаландай („Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2002, nr 17, s. 263-269); навукова-публіцыстычны тэкст *Białoruś — Wielkie Księstwo Litewskie. Państwo i stosunki etniczne* („Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2001, nr 16, s. 161-163); і чарговая версія гістарыяграфічнага і крыніцазнаўчага аналізу з кнігі *Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага (Zródła oraz stan badań nad początkami Wielkiego Księstwa Litewskiego, „Białostoczyna”, 2000, nr 2 (58), s. 3-10)*. Нешта малавата для доктара гістарычных навук, не абцяжаранага гадзінамі выкладання ў беларускіх універсітэтах, які прэтэндуе на ролю Робін Гуда беларускай нацыянальнай гістарычнай навукі ў пытаннях генезы ВКЛ і не толькі.

На наш погляд, праблема заключаецца яшчэ і ў тым, што Аляксандр Краўцэвіч моцна трымаецца ў сваіх даследаваннях метадалагічных пазіцый пазітывізму і марксізму-ленінізму. Пазітывізм яго заключаецца ў амаль сляпым даверы і дакладнай перадачы інфармацыі з гістарычных крыніц. Такую выснову магчыма зрабіць са слоў нашага апанента: „адзінае, што крыніцы паведамляюць пра князя Ізяслава — ягонае імя” (ВЗН, nr 17, s. 264); „я не збіраўся займацца вызначэннем межаў усходнеславянскіх княстваў на Панямонні (яшчэ і таму, што справа гэтая выглядае безнадзейна)” (ВЗН, nr 17, s. 268). Безнадзейнасць вынікае з недахопу пісьмовых крыніцаў. Але чаму тады ўвесь час у кнізе *Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага* гаворыцца пра „славянскую частку (альбо славянскія землі Панямоння”, якія з „часткай Аўкштоты — уласнай Літоўскай зямлэй” складалі першапачатковую тэрыторыю ВКЛ. Таму не здзіўляе, што раздзел 3.2. „Выпрабаванне на трываласць” (*Стварэнне*, с. 150-177), гэта паслядоўны храналагічны пераказ летапісных паведамленняў без аналізу і крыніцазнаўчай крытыкі. Аляксандр Краўцэвіч перакананы, што мінулае можна з дапамогай крыніцаў і навуковых метадаў „рэканструіраваць”. Мы лічым, за польскім метадалагам Ежы Тапольскім, што мінулае сучасная гістарычная навука можа толькі „канструіраваць”.

Марксізм-ленінізм Аляксандра Краўцэвіча праяўляецца ў тым, што спачатку з’яўляецца тэза (альбо некалькі тэзаў), а потым прыкладаюцца намаганні для яе доказу. Тэза ўрэшце набывае ў свядомасці даследчыка статус апошняй ісціны (ці догмы), абарона якой — святы абавязак яе нараджальніка. Аб гэтым яскрава сведчаць

прыведзеныя ніжэй цытаты: „Мне такі падыход бачыцца найперш у даследаванні генезісу ВКЛ праз яго ўзаемасувязь з буйнейшай гістарычнай з’явай на тэрыторыі ядра дзяржавы (Верхняе і Сярэдняе Панямонне) — працэсам балта-славянскага міжэтнічнага ўзаемадзеяння” (*Стварэнне*, с. 6). „Выкарыстанне даных археалогіі, лінгвістыкі і этнаграфіі ў гэтай працы выклікана прыняццем аўтарам рабочай версіі аб значным уплыве на генезіс ВКЛ працэсу балта-славянскіх кантактаў на Панямонні” (*Стварэнне*, с. 25) і інш. Альбо прызнанне існавання нейкага міфічнага агульнага этнасу „ўсходнія славяне”, прыдуманая савецкімі марксісцкімі гісторыкамі і этнографамі, які лёгка трансфармуецца ў „старажытнарускую народнасць”; альбо падкрэсліванне выразнай гаспадарчай і культурнай перавагі „ўсходніх славянаў” над балтамі і прагрэсіўнай місіі гэтых славянаў у раннім сярэднявеччы на балцкіх землях.

А зараз, шаноўныя чытачы, на хвілінку ўявіце, што Г. Семянчук і А. Шаланда напісалі іншую рэцэнзію на кнігу гарадзенскага гісторыка А. Краўцэвіча *Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага*, якая ў двух словах выглядала б наступным чынам: „Канцэпцыя стварэння Вялікага Княства Літоўскага, прадстаўленая Аляксандрам Краўцэвічам, беспамылковая, салідна абгрунтаваная, не падлягае сумненню. Гарады ў Беларускам Панямонні былі заснаваны каланістамі — славянамі-язычнікамі, нават тыя, якія не знаходзіліся ў гэтым рэгіёне — Астрэя і Вевярэск. Натуральна, што існаванне раннефеадальнага дзяржаўнага ўтварэння ў балтаў — гэта міф. Аляксандр Краўцэвіч пераканаўча даказаў пасля Міколы Ермаловіча, што пачаткам ВКЛ стаў саюз усходнеславянскага (беларускага) горада Наваградка з балцкім нобілем Міндоўгам менавіта ў 1248 г. І не важна, што пра гэта няма звестак у пісьмовых крыніцах і не пацвярджаецца глыбокім аналізам археалагічных матэрыялаў. ВКЛ з самага пачатку было бітнічнай дзяржавай з дамінаваннем усходнеславянскага (беларускага) элемента, бо ў цяжкія хвіліны Наваградак запрасіў Міндоўга, каб разам ратавацца ад татараў, немцаў, нават рускіх з Галіцка-Валынскай зямлі”. Вы думаеце, Аляксандр Краўцэвіч тады вучыў бы нас „культуры навуковага даследавання гісторыі”?

Што выйграла б ад гэтага бедная беларуская гістарычная навука зноў пакінутая без дыскусій, з барацьбой з іншадумствам, дзе пануе эгацэнтрызм пэўных асобаў, якія самі сябе вылучылі як адзіных здольных і бясспрэчных у вырашэнні тых альбо іншых праблемаў мінулага. У дазеным кантэксце дыскусія і дыялог з Аляксандрам Краўцэвічам у будучым нам бачыцца немагчымымі і нывартымі.

Генадзь Семянчук, Аляксей Шаланда
(Гродна)

Księgarnie w których w ciągłej sprzedaży znajdują się publikacje BTH

Białystok

AKCENT, ul. Rynek Kościuszki 17
Księgarnia i Antykwariat Naukowy, Plac Uniwersytecki 1 (gmach Uniwersytetu)

Warszawa

Główna Księgarnia Naukowa im. B. Prusa, ul. Krakowskie Przedmieście 7
LIBER, ul. Krakowskie Przedmieście 24
LIBER, ul. Dobra 56/66 (gmach Biblioteki Uniwersyteckiej)

Sopot

FERBER Studio, ul. Bohaterów Monte Cassino 31

Poznań

Poznańska Księgarnia Naukowa „Kapitałka”, ul. Mielżyńskiego 27/29

Выданні Беларускага Гістарычнага Таварыства

„Białoruskie Zeszyty Historyczne — Беларускі Гістарычны Зборнік”, nr 1-14, Białystok 1994-1999 — red. J. Kalina (nr 1-4), E. Mironowicz (nr 5-17); nr 1, 2 — прададзеныя.

W. Choruży, *Białoruski drugi obieg w Polsce 1981-1990*, red. E. Mironowicz, Białystok 1994, ss. 148, ілюстр. Прададзеныя.

I. Matus, *Wieś Strzelce-Dawidowicze w tradycji historycznej*, red. O. Łatyszonek, Białystok 1994, ss. 234, ілюстр. Прададзеныя.

o. G. Sosna, D. Fionik, *Dzieje Cerkwi w Bielsku Podlaskim*, red. A. Mironowicz, Białystok 1995, ss. 193, ілюстр. Прададзеныя.

O. Łatyszonek, *Białoruskie formacje wojskowe 1917-1923*, Białystok 1995, ss. 273, ілюстр. Цана з коштам пасылкі 23 зл.

Białorusinii stosunki polsko-białoruskie na Białostocczyźnie 1944-1956, tom I: sierpień 1944 — grudzień 1946, część 1: sierpień 1944 — grudzień 1945, opr. S. Iwaniuk, Białystok 1996, ss. 256, прададзеныя; część 2: styczeń — grudzień 1946, Białystok 1998, ss. 233. Цана з коштам пасылкі 20 зл.

H. Głogowska, *Białoruś 1914 — 1929. Kultura pod presją polityki*, Białystok 1996, ss. 238, ілюстр. Цана з коштам пасылкі 23 зл.

o. G. Sosna, D. Fionik, *Orla na Podlasiu. Dzieje Cerkwi, miasta i okolic, Bielsk Podlaski — Ryboły* — Białystok 1997, ss. 194, ілюстр. Прададзеныя.